

TO BYZANTION ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

Πρὸ διακοσίων ἐτῶν ἡ ἔννοια τοῦ Βυζαντίου ἦτο συνδεδεμένη μετὰ τῶν ἐννοιῶν τῆς παρακμῆς, τῆς βαρβαρότητος, τῶν πολιτικῶν καὶ αὐλικῶν μηχανορραφιῶν, τῶν ἐπαναστάσεων. Ἡ ἱστοριογραφία τοῦ αἰῶνος τοῦ Διαφωτισμοῦ, θραύουσα τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος, τοῦ Labbe, τοῦ Ducange, οἵτινες ἐθεμελίωσαν τὴν σπουδὴν τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἐπὶ τῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν, εἶδε τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν ὥς ἐποχὴν συνεχοῦς παρακμῆς, ὥς περίοδον σκοτεινὴν, ἀπεχθὴ καὶ ἀπαισίαν τῆς ἀνθρωπίνης Ἱστορίας. Αἱ ἀπόψεις αὗται, ἀπόρροια τῶν γενικωτέρων θεωρήσεων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, διευπλώθησαν ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Βολταίρου. Κατὰ τὸν φιλόσοφον « ἡ Ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία ὑπῆρξε τὸ ὄνειδος τῆς γῆς ». « Ποία ἱστορία, ἔλεγεν, ἀφανῶν ληστῶν, τιμωρουμένων διὰ τὰ ἐγκλήματά των ἐν δημοσίῳ χώρῳ δύναται νὰ εἶναι φοβερωτέρα καὶ ἀηδεστερά; » Ἐξ ἄλλου, ὁ Ἐδουάρδος Γίββων διὰ τοῦ μνημειώδους κατὰ τὰ ἄλλα ἔργου του *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788) κατηύθυνε τὴν ἱστορικὴν ἐρευναν πρὸς σφαλερὰς ὁδοὺς¹.

Ἀπητήθη σύντονος ἐπιστημονικὴ προσπάθεια ὀλοκλήρου ἑκατονταετίας, διὰ νὰ διασκεδασθοῦν αἱ δυσμενεῖς καὶ ἄλλως ἐπιπόλαιοι αὗται γνώμαι, διὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ διεθνὴς σημασία καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ προσφορὰ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οὕτω δὲ — συντελούσης καὶ τῆς γενικωτέρας μεταβολῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως — νὰ ἀποκατασταθῇ αὕτη ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς καθολικῆς Ἱστορίας.

Τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα ὑπῆρξε μέγα ἐπίτευγμα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης· ὅμως, μετὰ παρόλευσιν αἰῶνος, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει πολλὰ κενά, ὃ χαρακτηρ τοῦ πολιτισμοῦ του ἀμφισβητεῖται, πλεῖσται δὲ πλευραὶ τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ φυσιογνωμίας ἢ παραμένουν σκοτειναὶ ἢ προβάλλονται ὑπὸ ἐσφαλμένην προοπτικὴν. Τοῦτο ὀφείλεται οὐ μόνον εἰς τὴν

¹ Ernst Gerland, *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit*, ἐν Ἀθήναις, 1934. Πρὸβλ. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, νέα ἐκδ., Madison, 1952, σελ. 3 κέ. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, ἐν Παριείοις, 1956, σελ. 25 κέ.

ἀνεπάρκειαν ἢ εἰς τοὺς σφαλεροὺς προσανατολισμοὺς τῆς ἐρεῦνης, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν Βυζαντίῳ πολιτεία καὶ πνευματικὸς βίος ἐν γένει ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὰς λίαν συνθέτους. Ἐνιοὶ τῶν συντελεστῶν αὐτῶν ὑπέστησαν ἐν τῇ ἀνελίξει τῶν μεγάλων μεταμορφώσεων. Ὅθεν δυσχερὲς ἀποβαίνει πολλάκις ἡ διακρίβωσις τῆς προελεύσεως καὶ τῆς σημασίας πολιτικῶν τινῶν καὶ πνευματικῶν ἐκδηλώσεων. Ἐνεκα τούτου δυσσερμηνεύτος καὶ σφόδρα ἀμφισβητούμενος τυγχάνει ὁ καθόλου χαρακτήρ τοῦ Κράτους καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ κατωτέρω παρατηρήματα ἀποτελοῦν συμβολὴν εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν προβλημάτων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους καὶ πολιτισμοῦ. Ὅλος ἰδιαίτερος ἐρευνᾶται τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ Βυζαντίου μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, ὥς καὶ τὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ μετὰ τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Νοεῖται οἰκοθεν ὅτι ζητήματα τοιαύτης σημασίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὗρουν τὴν λύσιν τῶν ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ διατριβῇ. Ἐνταῦθα θὰ ἐκτεθοῦν γενικώτεραί τινες ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ συμβάλουν εἰς τὴν ὀρθὴν θέσιν τῶν προβλημάτων καὶ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἐκτίμησιν αὐτῶν.

Α'

Ἐν Βυζαντίῳ ἡ Ἀσία ἐνίκησε τὴν Εὐρώπην κατὰ τρόπον ἀποφασιστικόν, εἶπεν ἐπιγραμματικῶς ὁ Walter Otto¹. Ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ Βυζαντινὸν Κράτος καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ ἀνήκουν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν πολιτιστικὴν σφαῖραν τῆς Ἀνατολῆς ἢ τῆς Ἀσίας δὲν εἶναι πολὺ παλαιά. Ἐπιγράφων τὸ ἔργον τοῦ *imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae* (τόμοι δύο, ἐν Παρίσις 1711, ἀνατύπωσις ἐν Βενετίᾳ 1729), ὁ Ἀνσελμος Banduri ἐνόει τὸν ὄρον ἀνατολικὸς ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ὁ Montesquieu², ὁ Le Beau, ὁ Γίββων, ἀπέβλεψαν κυρίως πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς παρακμῆς καὶ τῆς βραδείας πτώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου³. Ἡ περὶ ἀνατολικοῦ

¹ Walter Otto, *Kulturgeschichte des Altertums*, ἐν Μονάχῳ, 1925, σελ. 93. Πρβλ. Norman H. Baynes, *Byzantine Studies and Other Essays*, ἐν Λονδίῳ, 1955, σελ. 79.

² Paul Lemerle, *Montesquieu et Byzance*, Le Flambeau, 31e année, No 4.

³ Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς παρακμῆς συναφῶς πρὸς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος βλ. Paul Lemerle, *La notion de décadence à propos de l'Empire byzantin*, ἐν *Classicisme et Déclin Culturel dans l'Histoire de l'Islam*, Symposium de Bordeaux, 1957, σελ. 263 - 272.

χαракτήρος τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ δοξασία ἀναφαίνεται καὶ ἀριδιήλως διατυπῶνται ἀφ' ἧς ἡ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἀποκοπεῖσα τῆς ἐρεῦνης τῆς ὀψιαιτέρας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνεδείχθη εἰς ἴδιον ἱστορικὸν κλάδον.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν, οἵτινες τὰ μάλιστα συνέβαλον εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντίου, ὁ Κάρολος Diehl ἰδιαζόντως ἐξῆρε τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς συγκροτήσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του. Κατὰ τὸν διαπρεπῆ τοῦτον ἐρμηνευτὴν τῆς γενέσεως καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ Βυζάντιον πρὸς τῇ Ἑλληνικῇ καὶ τῇ Ρωμαϊκῇ παραδόσει ἀφωμοίωσε πλείστα πολιτιστικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀνατολῆς: « τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἦτο κράτος μεσαιωνικόν, κράτος ἀνατολικόν, κείμενον εἰς τὰ σύνορα τῆς Εὐρώπης καὶ ὧς ἐκ τούτου εὐρισκόμενον εἰς στενὴν καὶ ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Ἀσιατικοῦ κόσμου. Τινὲς τῶν ἐπαρχιῶν αὐτοῦ, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία, τμήμα ὁσαύτως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶχον ἐπιπολαίως ἐξελληνισθῆ, αἱ δὲ ἐπαρχίαι αὗται κατὰ τὸν ἐμπτον καὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἠσκησαν μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν προσανατολισμῶν τοῦ Βυζαντινοῦ πνεύματος. Ἐξ ἄλλου, τὸ Βυζάντιον διετῆρει πυκνὰς ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς Ἀρμενίας, μετὰ τῆς Περσίας τῶν Σασσανιδῶν, βραδύτερον μετὰ τοῦ Ἀραβικοῦ κόσμου τῶν χαλιφῶν, ὁλοκλήρου δὲ τῆς Ἀνατολῆς ταύτης ἡ ὁπλὴ ἠσκειτο ἐπὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον μετὰ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ἀνεμειγνύετο ἡ προσφορὰ τῆς Ἀσιατικῆς Ἀνατολῆς, ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ δὲ τούτου ἐγεννήθη ὁ πρωτότυπος καὶ λαμπρὸς Βυζαντινὸς πολιτισμὸς »¹. « Ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, λέγει ἄλλαχού ὁ Κάρολος Diehl, ἰσχυρὸν ἀνατολικὸν ρεῖμα διατρέχει τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ, τὴν λογοτεχνίαν, τὴν τέχνην... » Ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἐξεταζόμεναι, ἡ Βαγδάτη καὶ τὸ Βυζάντιον παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητας ἕνεκα τῆς γλιδῆς καὶ τῆς πομπῶδους ἐθιμοτυπίας, δι' ὧν ἀρέσκονται νὰ περιβάλλωνται οἱ ἡγεμόνες τῶν, ἕνεκα τῶν ἀυλικῶν μηχανορραφῶν, τῶν ἀποτόμων εὐνοιῶν καὶ τῶν ἀποτόμων δυσμενειῶν, ἕνεκα τῶν συχνῶν στρατιωτικῶν ἐπαναστάσεων, ἕνεκα τῶν φραγμῶν τοῦ γυναικωνίτου, τῆς ἀγάπης τῆς τρυφῆς καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας, ἕνεκα τῆς αἰμοχαροῦς σκληρότητος². Παρομοίας σκέψεις εὐρίσκομεν καὶ παρ' ἄλλοις τῶν παλαιότερων μεγάλων ἐρευνητῶν τῶν Βυζαντινῶν πραγμάτων. « Πολὺν οἰκειότερον ἢ πρὸς τοὺς ἐν τῇ Δύσει, λέγει ὁ Κάρολος Krumbacher, ἔχουσιν οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς τοὺς ἀμέσως γειννιά-

¹ Charles Diehl, *Les grands problèmes de l'Histoire byzantine*, ἐν Παρισίοις, 1943, σελ. 9.

² Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, ἐν Παρισίοις, 1928, σελ. 269 κέ. Πρβλ. καὶ τὴν νεωτέτην Ἀγγλικὴν μετάφρασιν: *Byzantium. Greatness and Decline*, New Jersey, 1957, σελ. 238 κέ.

ζοντας λαούς τῆς Ἀνατολῆς κατά τε τὰς σκέψεις καὶ τὰς συνηθείας καὶ τὰ συμφέροντα. Πρὸς τοὺς Σύρους, Ἀραβας, Πέρσις, Ἰουδαίους, Ἀρμενίους καὶ Τούρκους εἶχον ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον στενὰς ἀμοιβαίας σχέσεις, ὥστε ὁ ὀλικὸς αὐτῶν χαρακτήρ προσέλαβέ τι τὸ ἡμιασιατικόν»¹.

Αἱ γινώμαι αὐται, διαδιδόμεναι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, εὐρίσκουν καὶ σήμερον ἔτι θέσιν εἰς τὰς γενικωτέρας περὶ Βυζαντίου θεωρίας τῆς νεωτᾶτης ἱστοριογραφίας. Κατὰ τὸ ἐν Ῥώμῃ συνελθόν δέκατον διεθνὲς Συνέδριον τῶν Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν (4-11 Σεπτεμβρίου 1955), μελετωμένου τοῦ θέματος « Ἡ ἰδέα τῆς Σταυροφορίας », ἄνδρες διαπρεπεῖς, ὁ P. Rousset καὶ ὁ P. Lemerle, οὐδόλως ὤκνησαν νὰ προβάλλουν καὶ ταύτας τὰς προτάσεις, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων χρόνων « διὰ τοῦ πολιτισμοῦ των εὐρίσκονται πλησιέστερον πρὸς τὸ Ἰσλάμ ἢ πρὸς τοὺς Φράγκους »² καὶ ὅτι « ἀρχαιόταται πολιτιστικαὶ ἐπικοινωνίαι εἶχον φέρεи ἐγγύτερον τὸ Βυζάντιον μετὰ τῶν μᾶλλον προηγμένων λαῶν τοῦ Ἰσλάμ » κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἀπὸ τινων ἐπόψεων « τὸ Βυζάντιον ἦτο πλησιέστερον πρὸς τὸ Ἰσλάμ ἢ πρὸς τοὺς Φράγκους, πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ἢ πρὸς τὴν Δύσιν »³.

Ἰδιαίτερος ὀδυνηρὰν ἐντύπωσιν προξενεῖ εἰς τὸν μελετητὴν τῶν Βυζαντινῶν πραγμάτων ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐμφανίζεται ὁ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τῶν πολιτισμῶν τοῦ μέσου αἰῶνος ἐν τῇ κατὰ τὰ ἄλλα ἀρίστη « Histoire générale des civilisations » (ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Maurice Crouzet, τόμος τρίτος: Le Moyen âge. L'expansion de l'Orient et la naissance de la civilisation occidentale» ὑπὸ E. Perroy, J. Auboyer, Cl. Cahen, G. Duby, M. Mollat, ἐν Παριείοις, 1955). Ὁ συγγραφεὺς τῶν σχετικῶν κεφαλαίων κ. Claude Cahen, καθηγητὴς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Στρασβούργου, διήρθρωσε τὴν ὕλην του κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὸ Βυζάντιον νὰ ἐντάσσεται πάντοτε ὡς ἐξάρτημα καὶ ἐπίμετρον τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ Ἰσλαμισμού! Οὕτω, ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου μέρους (σελ. 30 κέ.), τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται « Ἡ κατάρρευσις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου: ἡ Ἀνατολή (Ε' - Ζ' αἰών) » ὅλως ἀκαίρως παρεμβάλλονται παράγραφοι περὶ τοῦ Κράτους τῶν Σασσανιδῶν, περὶ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης αὐτῶν. Ἡ διάταξις ἀντιστρέφεται προκειμένου περὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν πραγμάτων, τῶν ἀφορώντων εἰς τὸν ἔβδομον, τὸν ὄγδοον καὶ τὸν ἔνατον αἰῶνα. Τὸ τέταρτον κεφάλαιον τοῦ αὐτοῦ

¹ Karl Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμ. Α', σελ. 55.

² L'idée de Croisade: Introduction, ὑπὸ Paul Rousset, ἐν Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma 4-11 Settembre 1955, Relazioni, vol. III: Storia del Medioevo, ἐν Φλωρεντίᾳ, 1955, σελ. 545.

³ Paul Lemerle, Byzance et la Croisade, Αὐτόθι, σελ. 618.

πρώτου μέρους ἐπιγράφεται « Αἱ ἀρχαὶ τοῦ Ἰσλάμ » (σελ. 86 κέ.). Ἐν αὐτῷ περιλαμβάνονται ἐν τέλει βραχεῖαι παράγραφοι περὶ τοῦ « ἀββαίου βίου τοῦ Βυζαντίου » (σελ. 111 - 114) καὶ τῆς Εἰκονομαχίας (σελ. 114 - 116). Τὸ ἕκτον κεφάλαιον, ἐπιγραφόμενον « Ἀκμὴ καὶ κρίσεις ἐν τῇ Ἑγγύς Ἀνατολῇ (Θ' - Γ' αἰῶν) » (σελ. 155 κέ.), ἀναφέρεται πρωτίστως εἰς τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον. Εἰδικαὶ τινες παράγραφοι ἀφιεροῦνται εἰς τὸ Βυζάντιον: « Ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία » (σελ. 168 - 169), « Ἡ πολιτικὴ ἀναγέννησις ἐν Βυζαντίῳ » (σελ. 176 - 178), « Ἡ Βυζαντινὴ φιλολογία » (σελ. 190 - 192). Αὕτῃ ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ἐντάσσεται εἰς τὴν παράγραφον: « Αἱ τέχναι ἐν τῇ Ἑγγύς Ἀνατολῇ » (σελ. 192 - 196). Βραχὺς γίνεται λόγος περὶ τῶν Σλαβικῶν χωρῶν καὶ περὶ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλάβων.

Ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τὸ δεύτερον κεφάλαιον, ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἐνδέκατον, τὸν δωδέκατον καὶ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα, φέρει τὸν τίτλον: « Παρακμὴ καὶ ἀγῶνες τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Βυζαντίου » (σελ. 291 κέ.). Ἐν αὐτῷ ἡ ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας ἐκτίθεται οἷον ἐν ἐπιμέτρῳ τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσλάμ. Βραχὺ τι σημείωμα (σελ. 308 - 311), ἐπιγραφόμενον: « Τὸ λυκόφως τοῦ Βυζαντίου », σκοποὺν κύριον ἔχει νὰ διαπιστώσῃ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Τέλος, ἐν τῷ τρίτῳ μέρει, ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ περὶ τῆς « διαμορφώσεως τῆς Ὀθωμανικῆς δυνάμεως » (σελ. 512 κέ.), γίνεται λόγος περὶ τοῦ τέλους τοῦ ἐλευθέρου βίου τῆς χριστιανικῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

Ἀνενδοιάστως λέγομεν ὅτι ἡ τοιαύτη διάταξις τῆς ὕλης εἶναι ὅλως ἀντεπιστημονικὴ καὶ ἀποτελεῖ αὐτόχρημα παρερμηνείαν τοῦ Βυζαντίου καὶ ἱστορικὴν παραχάραξιν. Οὐχὶ διάφορον γνώμην δύναται τις νὰ ἀποκοιμίσῃ ἀποβλέπων εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν σελίδων, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἀφιερῶν εἰς τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμόν. Καταχωρίζομεν κατωτέρω χαρακτηριστικὰ τινὰ κείμενα: « Παραβαλλόμενον πρὸς τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον, τὸ Βυζάντιον, κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἐμφανίζεται ἀσήμενον... » (σελ. 111). « Μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ ἐνάτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὁ Μουσουλμανικὸς κόσμος ἐπωφελήθη ἐκ τῆς πλήρους πνευματικῆς ἀνθίσεως καὶ τῆς ἑλικῆς ἀκμῆς, τὰς ὁποίας παρεσκεύασαν οἱ δύο προηγούμενοι αἰῶνες... Ὑφίσταται, λοιπόν, ἰσορροπία τῶν δύο Αὐτοκρατοριῶν [τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς Ἀραβικῆς] καὶ ἀναμφιβόλως ὡσαύτως *συμμετοχὴ εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σύστημα δομῆς τοῦ πολιτισμοῦ*. » Μεταξὺ αὐτῶν, ἀντιτιθεμένων πρὸς ἀλλήλας, ἀποκαθίσταται « κλίμα συμβιώσεως ». Ἀνήκουν ἀμφοτέραι « εἰς τὴν αὐτὴν ἀνθρωπίνην ἡλικίαν » ἕνεκα τῆς κοινωνικῆς των ὁργανώσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ των βίου (σελ. 155). Ἀναφερόμενος εἰδικώτερον εἰς τὴν κοινωνικὴν ὁργάνωσιν, ὁ κ. Cahen λέγει ὅτι « μετὰ πολλῶν ἀποχωρώσεων καὶ ἰδιοτυπιῶν, ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία ἐξελίσσεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου » (σελ. 168). « Παρὰ τὰς

διαφοράς των, δὲν ὑπάρχει σαφὴς διαχωρισμὸς μεταξὺ τῆς Μουσουλμανικῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς τέχνης. Ἀμφότεροι ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀνάγκας κοινωνιῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἶδομεν, ἐξελίσσονται παραλλήλως· ἀμφότεροι χρησιμοποιοῦν ἀνάλογον τεχνικὴν » (σελ. 192), κλπ.

Β'

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, τὸ Βυζάντιον ἐμφανίζεται — μετὰ τινων ἀποχωρήσεων, ἄλλοτε ἐντονωτέρων καὶ ἄλλοτε ἀσθενεστέρων — ὡς κράτος ἀνατολικὸν ἢ καὶ Ἀσιατικόν, ὃ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς ὡς πολιτισμὸς, εἰς τὴν γένεσιν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὁποῖου ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ἀσία ἔπαιξαν πρωτεύοντα ὄλον, ὡς πολιτισμὸς παράλληλος τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς Ἀσίας, τοῦ Περσικοῦ καὶ τοῦ Ἀραβικοῦ. Οἱ τὰς γνώμας ταύτας ὑποστηρίζοντες προβάλλουν ὠρισμένα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα δικαιώνουν, ὡς νομίζουν, τοὺς ἰσχυρισμούς των: τὴν περὶ κράτους θεωρίαν καὶ τὸν δεσποτισμόν, τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ προελεύσεως τῆς αὐτοκρατορικῆς δυνάμεως, τὰ ἑξωτερικὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας, τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν, τὴν ἐκζητήσιν τῆς μεγαλοπρεπείας καὶ τῆς χλιδῆς, τὴν ἀμφίεσιν ἐν γένει, τὴν σκληρότητα καὶ τὰς σωματικὰς ποινάς, τὴν δίκαιαν καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν τῶν γυναικῶν, τὴν μαγείαν καὶ τὴν ἀστρολογίαν, τὰς προλήψεις, ἀπόψεις τινὰς τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ συστήματος, τὰς ροπὰς τοῦ πνευματικοῦ βίου.

Διεξερχόμενος τις τὰς προτάσεις ταύτας, θὰ ἡδύνατο ἐν προοιμίᾳ νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ ἔννοια τῶν καθαρῶν, τῶν οἰονεὶ *καθαροαίμων* πολιτισμῶν εἶναι ἔννοια σφαλερά. Ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχει ἡ ἰδιότης τοῦ ἐπεκτείνεσθαι, τοῦ μεταδίδοσθαι καὶ εἰς τὸν χρόνον καὶ εἰς τὸν χῶρον. Ὅλοι οἱ μεγάλοι πολιτισμοί, ὁ Ἑλληνικὸς, ὁ Ρωμαϊκός, ὁ Εὐρωπαϊκός ἐδέχθησαν καὶ ἀφωμοίωσαν παντοῖα ὀθνεῖα στοιχεῖα. Κατὰ κανόνα τὰ μεγάλα ἔθνη ἀνοίγονται εἰς εὐρείας ἐπικοινωνίας, ἀσκοῦν καὶ δέχονται ἐπιδράσεις, εἶναι δὲ τοσοῦτω μεγαλυτέρα ἡ δημιουργικὴ καὶ πλαστικὴ των ἱκανότης καθόσον εἶναι μεγαλυτέρα καὶ ἡ δεκτικότης καὶ ἡ ἀφομοιωτικὴ των δύναμις.

Ὑπὸ τὸ εὐρύτερον τοῦτο πρῶσιμα βλέποντες τὰ πράγματα, συνομολογοῦμεν ὅτι τὸ Βυζάντιον ἐδέχθη ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις. Ἀναμφισβητήτως ἡ προσφορὰ τῆς Ἀσίας, διὰ διαφόρων ἀρτηριῶν καὶ ἀγνώστων ἀτραπῶν, ἔφθασε μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδεῖν καὶ ἄνθρωποι, θεσμοὶ καὶ τεχντροπίαι μοιραίως ἤχθησαν μέχρι τῆς φωτεινῆς πόλεως τοῦ Βοσπόρου, ἔνθα συνετελέσθη ἡ Βυζαντινὴ σύνθεσις. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι πολλὰ τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν γνώμην ἱστορικῶν τινων συγγραφῶν διακρίνουν τὸν πολιτισμὸν τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ τῆς Δύσεως, διωχετεύθη-

σαν εἰς τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν διὰ τῆς Ρώμης, διὰ τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς, διὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τῆς κρηπίδος ταύτης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης¹.

Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ὄροι Ἀνατολὴ καὶ ἀνατολικὸς ἔχουν ἀνάγκην προσδιορισμοῦ. Ὡς παρετήρησεν ὁ πατὴρ Paul Peeters, οἱ ὄροι οὗτοι « δηλοῦν ρευστὴν τινα πραγματικότητα, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια εἶναι ἀβέβαια ». Κατὰ τὸν ἐρευνητὴν τοῦτον, ἀσχολούμενον, ὥς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, περὶ τὴν προέλευσιν τῆς Βυζαντινῆς Ἀγιογραφίας, ὁ περιληπτικὸς ὅρος Ἀνατολὴ « δηλοῖ τοὺς πληθυσμούς, τὰς γλώσσας καὶ τὴν παιδείαν ἐνίων περιοχῶν, τὰς ὁποίας ἐν μέρει ἐκάλυπεν ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός, ἀλλὰ τὰς ὁποίας δὲν ἀπηλλοτριώσε τῶν φυλετικῶν αὐτῶν χαρακτήρων »². Νοοῦνται δὲ τοιαῦται ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ ἡ Μεσοποταμία, ἡ Ἀρμενία μετὰ τῆς Ἰβηρίας. Ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἀπόψεως ὁ ὅρισμός οὗτος τῆς Ἀνατολῆς φαίνεται στενός, ἐν δὲ ταῖς μνημονευθείσαις χώραις ὑπάρχουν στοιχεῖα, ἅτινα ἀδιστάκτως προσαρτῶνται εἰς τὸν Ἑλληνικὸν καὶ τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμόν. Ὅθεν, ὁμιλοῦντες περὶ Ἀνατολῆς καὶ ἀνατολικῶν ροπῶν ἐν γένει, εἰς τὰς ὧς ἄνω γεωγραφικὰς καὶ πολιτιστικὰς περιοχὰς περιλαμβάνομεν καὶ δύο μεγάλους πολιτικούς καὶ πνευματικούς συγκρητισμούς, τὸν Περσικὸν καὶ ἀκολούθως τὸν Ἀραβικόν.

Περαιτέρω, πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς προβλημάτων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν τὴν « Βυζαντινὴν θεωρίαν », νὰ ἴδω-

¹ Δ. Ἀ. Ζακυθνοῦ, Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, ἐν Ἀθήναις, 1951, σελ. 39.

² Paul Peeters, Orient et Byzance. Le tréfonds oriental de l'Hagiographie byzantine, Subsidia Hagiographica, 26, ἐν Βρυξέλλαις, 1950, σελ. 8 κέ. Βλέπων τὸ θέμα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς τέχνης, ὁ Paul Lemerle, Le style byzantin, ἐν Παρισίοις, 1933, σελ. 31 κέ., διακρίνει κατὰ τὸν τέταρτον καὶ τὸν πέμπτον αἰῶνα δύο « ζῶνας », τῶν ὁποίων κύριον γνώρισμα εἶναι ἡ γειννιάσις ἢ μὴ τῆς θαλάσσης. Ἡ πρώτη, ἡ Ἑλληνικὴ ζώνη, περιλαμβάνει, πλὴν τῆς Ἑλλάδος, τὰς παραθαλασσίας χώρας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τὰς πόλεις, τὰς κειμένας ἐπὶ τῶν μεγάλων ἀρτηριῶν, ὁδῶν ἢ κοιλάδων, τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἐκεῖ ἀνεπτύχθη ἡ καλλιτεχνικὴ κοινὴ, εἶδος κοινῆς γλώσσης, ἡ ὁποία ὑπέστη μὲν σποραδικῶς τοπικὰς ἐπιδράσεις, παρουσιάζει δ' οὐχ ἥτιον ὁμοιομορφίαν. Ἡ δευτέρα ζώνη ἀποτελεῖται ἐκ τῶν μεσογειακῶν τμημάτων τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἐκ τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Περσίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς πρώτας, αἱ χώραι τῆς δευτέρας ταύτης ζώνης δὲν παρουσιάζουν ἐνότητα. Τὸ κοινὸν αὐτῶν χαρακτηριστικόν εἶναι ὅτι ἀντέστησαν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης καὶ ὅτι τοῦναντίον ὑπέστησαν βαθεῖαν τὴν Ἰρανικὴν ἢ Σημιτικὴν ροπήν. Ἐννοεῖται ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τούτων ζωνῶν δὲν ὑπάρχουν πάντοτε ἀπόλυτα ὅρια, διότι ἀλλαχοῦ ἡ Ἑλλὰς εἰσεχώρησε βαθύτερον πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀλλαχοῦ ἡ Ἀνατολὴ προέβη μέχρι τῆς θαλάσσης. Ὁ ἰδιάζων οὗτος τρόπος καθορισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῇ βάσει πολιτιστικῶν τεκμηρίων εἶναι ἄξιος προσοχῆς.

μεν ἐν ἄλλοις λόγοις τί ἐδόξαζον καὶ ἐπρέσβευον περὶ πάντων τούτων αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων χρόνων. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐθεώρουν ἑαυτοὺς μοναδικούς ἐπιγόνους καὶ συνεχιστὰς τῆς Ρωμαϊκῆς παραδόσεως. Ἦσαν Ρωμαῖοι καὶ Αὔσονες, τὸ δὲ κράτος τῶν Ρωμαϊκῶν. Πᾶς ἡγεμὼν, ἀντιποιοῦμενος τὴν ιδιότητα καὶ τὴν προσηγορίαν τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορος, ἦτο εἰς τὰ ὅμματά των σφετεριστής. Ὅθεν οἱ Βυζαντινοὶ διέστειλαν ἀείποτε ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Αἱ ξένοι ἐπικράτειαι, μετὰ τῶν ὁποίων ἤρχοντο ἀναγκαίως εἰς ἐπαφήν, ἐτάσσοντο εἰς κλίμακα ἱεραρχίας, ἡ ὁποία εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὴ τῶν κρατουσῶν περὶ οἰκουμενικότητος ἀρχῶν¹.

Κατὰ τὰ ἄλλα, καὶ ἔναντι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἔναντι τῆς Δύσεως οἱ Βυζαντινοὶ συνεχίζουν τὴν παλαιὰν ἀντίληψιν περὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βαρβάρου². Ἀλλ' ἡ στάσις τῶν ἔναντι τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε πάντοτε σαφής: ἡ Ἀνατολή, τὰ ἀνατολικά καὶ Ἀσιατικά κράτη, οἱ ἀνατολικοὶ πολιτισμοὶ ἀπετέλουν κόσμους ἄλλοτρίους καὶ ἀντιπάλους. Ἀνάγκαι πολιτικαὶ ἐπέβαλλον τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν λαῶν τούτων τῆς Ἀνατολῆς, πᾶσα ὁμῶς μετ' αὐτῶν συμβίωσις ἢ συνδιαλλαγή ἐκρίνετο ἀδύνατος. Ὅτε ὁ χαλίφης Al-Mamoun (813-833), πειρώμενος νὰ προσελκύσῃ εἰς τὴν αὐλὴν του τὸν Λέοντα τὸν Φιλόσοφον ἢ Μαθηματικόν, προσέφερεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον μεγάλας ποσότητας χρυσοῦ καὶ ἀψίδιον εἰρήνην, οὗτος ἡρνήθη νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀποδημίαν τοῦ φιλοσόφου, λέγων ὅτι εἶναι « ἄλογον τὸ οἰκεῖον δοῦναι ἐτέροις καλὸν καὶ τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν ἔκδοτον ποιῆσαι τοῖς ἔθνεσι » (εἰς τοὺς ξένους, τοὺς μὴ ἀνήκοντας εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα), τὴν τῶν ὄντων γνῶσιν, « δι' ἧς τὸ Ῥωμαίων (τῶν Βυζαντινῶν, τῶν Ἑλλήνων) γένος θαυμάζεται τε καὶ τιμᾶται παρὰ πᾶσιν »³.

Ἐτη τινὰ ἐνωρίτερον, τῷ 827, ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ ὁ Β' στέλλει πρὸς τὸν ἐν τῇ Δύσει συνάδελφόν του Λουδοβίκον τὸν εὐσεβῆ τὰ ἔργα τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου⁴. Τὰ δύο περιστατικά, ἀναφερόμενα εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, χαρακτηρίζουν δύο διαφορετικὰς στάσεις ἔναντι τοῦ ἕξω κόσμου. Παρὰ τὰς ὑφισταμένας ἀντιθέσεις, εἴτε διεφέροντο εἴτε

¹ G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, ἐν Seminarium Kondakovianum, τόμ. 8 (1936), σελ. 41 κέ. Franz Dölger, Die « Familie der Könige » im Mittelalter: Byzanz und die europäische Staatenwelt, 1953, σελ. 34 κέ.

² Norman Baynes, The Hellenistic Civilisation and East Rome: Byzantine Studies and Other Essays, σελ. 20 κέ.

³ Τὰ μετὰ τὸν Θεοφάνη, σελ. 190 (Bonn).

⁴ Franz Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, ἀριθμ. 408. H. Omont, Manuscrit des Œuvres de S. Denys l'Aréopagite envoyé de Constantinople à Louis le Débonnaire, ἐν Revue des études grecques, τόμ. 17 (1904), σελ. 230 κέ. Πρβλ. F. Lot, Chr. Pfister, Fr. Ganshof, Histoire du Moyen Age, τόμ. Α', σελ. 628.

ἤρχοντο εἰς φιλικὰς σχέσεις μετ' αὐτῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέβλεπον πρὸς τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἡγεμόνας τῆς χριστιανικῆς Δύσεως κατὰ τρόπον ἰδιόζοντα, εἶχον δηλονότι τὴν συνείδησιν ὅτι συνεδέοντο μετ' αὐτῶν διὰ στενοτάτων δεσμῶν πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς συγγενείας.

Τὰ ἐξῆς καταχωριζόμενα καὶ ἀναλυόμενα κείμενα διαφωτίζουν, μεταξὺ ἄλλων, τὸ ψυχολογικὸν τοῦτο θέμα. Ἐφιστῶμεν ἐν πρώτοις τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ τοῦ δεκάτου τρίτου κεφαλαίου τοῦ « Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν » ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἐν μακροῦ παρεκβάσει ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν συνοικεσίων μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καὶ ξένων ἔθνων. Παρατηρεῖται γενικῶς ὅτι ἕκαστον ἔθνος « διάφορα ἔχον ἔθη καὶ διαλλάττοντας νόμους τε καὶ θεσμοὺς ὀφείλει τὰ οἰκεία κρατύνειν καὶ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἔθνους τὰς πρὸς ἀνάγκασιν βίου κοινωνίας ποιεῖσθαι καὶ ἐνεργεῖν. Ὡσπερ γὰρ ἕκαστον ζῶον μετὰ τῶν ὁμογενῶν τὰς μεῖξεις ἐργάζεται, οὕτω καὶ ἕκαστον ἔθνος οὐκ ἐξ ἁλλοφύλων καὶ ἁλλογλώσσων, ἀλλ' ἐκ τῶν ὁμογενῶν τε καὶ ὁμοφώνων τὰ συνοικέσια τῶν γάμων ποιεῖσθαι καθέστηκεν δίκαιον ». Ὅθεν, εἰάν ποτε ἔθνος τι « τῶν ἀπίστων τούτων καὶ ἀτίμων » ἐπιζητήσῃ « συμπενθεριάσαι μετὰ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων », ὀφείλει ὁ βασιλεὺς νὰ ἀποκρούσῃ τὴν τοιαύτην παράλογον αἴτησιν, λέγων ὅτι ὑπάρχει « παραγγελία καὶ διάταξις φοβερά καὶ ἀπαραιοίητος » τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου « τοῦ μηδέποτε βασιλέα Ῥωμαίων συμπενθεριάσαι μετὰ ἔθνους παρῆλλαγμένοις καὶ ξένοις ἔθεσι χωρμένου τῆς Ῥωμαϊκῆς καταστάσεως, μάλιστα δὲ ἁλλοπίστου καὶ ἄβιμπτίστου, εἰ μὴ μετὰ μόνων τῶν Φράγκων » τούτους γὰρ μόνους ὑπεξείλετο ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀνὴρ, Κωνσταντῖνος ὁ ἅγιος, ὅτι καὶ αὐτὸς τὴν γένεσιν ἀπὸ τῶν τοιούτων ἔσχε μερῶν, ὡς συγγενείας καὶ ἐπιμειξίας πολλῆς τυγχανούσης Φράγκοις τε καὶ Ῥωμαίοις »¹.

Τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἐκ τοῦ Σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν, τῶν Νορμανδικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἀκολούθως ἐκ τῶν Σταυροφοριῶν, κατέστησαν, ὥς ἦτο φυσικόν, δυσχερεῖς τὰς μετὰ τῆς Δύσεως σχέσεις. Κατ' ἀκολουθίαν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι τῆς ἐποχῆς δυσμενεστάτη ἐπικρατεῖ γνώμη περὶ τῶν Λατίνων καθόλου. Ὅμως, ἰδίᾳ κατὰ τὴν κρίσιν αὐτῆς περιόδου, καὶ παρὰ Λατίνοις καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς σαφεστάτη ὑπῆρξεν ἡ πεποιθήσις ὅτι οἱ χριστιανικοὶ κόσμοι τῆς Εὐρώπης ἀπαρτίζον κοινότητα καὶ ὅτι ἀμφοτέροι ὑπέχουν τὴν εὐθύνην τῆς ἀμύνης τοῦ Εὐρωπαϊ-

¹ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, 13, 106 κέ. : Constantine Porphyrogenitus De administrando Imperio, ἐκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, ἐν Βουδαπέστη, 1949, σελ. 70 κέ. Πρβλ. Franz Dölger, Europas Gestaltung im Spiegel der Fränkisch - byzantinischen Auseinandersetzung des 9. Jahrhunderts : Byzanz und die europäische Staatenwelt, σελ. 286.

κοῦ χρόνου. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Ζ' ὁ Δούκας, ἐν τῷ πρὸς τὸν Ροβέρτον Γισκάδον χρυσοβούλλῳ τοῦ 1073/1074, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ, γράφει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς: « διδάσκουσι γὰρ με αἱ ἱερατικαὶ βίβλοι καὶ αἱ ἀληθεῖς ἱστορίαι, ὅτι μία τίς ἐστὶν ἀρχὴ καὶ ῥίζα ταῖς καθ' ἡμᾶς ἡγεμονίαις καὶ ὡς ὁ αὐτὸς σωτήριος λόγος ἀμφοτέραις ἐφέπλωται... Οὐκοῦν αἰτοπον καὶ ἀλόγιστον τοὺς κατὰ τὴν εὐσέβειαν συνημμένους καὶ συνηρμοσμένους κατὰ τὴν τοῦ γένους κοινότητα διηρηθῆναι καὶ κατὰ τὴν τῆς γνώμης ἑτερότητα καὶ ὁμονοοῦντας περὶ τὰ μεῖζονα, ἑτερογνωμονεῖν περὶ τὰ ἐλάττωνα, καὶ στασιάζειν πρὸς ἀλλήλους¹ περὶ τῶν ἐν ἀμφοτέροις ἡγεμονιῶν, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Θεὸν ἡγεμόνα προσηταμένους τῶν οἰκείων ἀρχῶν· τοῦτο γὰρ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ κατατομὴ τοῦ αὐτοῦ σώματος καὶ τῶν οἰκειοτάτων μελῶν σπαραγμὸς καὶ διαίρεσις »². Ἔτι τινὰ βραδύτερον, τῷ 1097, ὅτε ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Σταυροφόρων καὶ αὐτοκράτορος εἶχε φθάσει εἰς τὸ ἐπικινδυνότερον σημεῖον, ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἐδίσταξε νὰ ἔλθῃ εἰς ἀνοικτὴν ρῆξιν μετὰ τῶν Λατίνων, « τὸν ἐμφύλιον παρεκκλίνων φόνον »³. ἦτο δὲ φόνος ἐμφύλιος ὁ φόνος τῶν Σταυροφόρων τῆς Δύσεως.

Οὐχ ἦτον χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ ἀκόλουθον κείμενον. Ἐλήφθη τοῦτο ἐκ τοῦ δευτέρου κατὰ Λατίνων λόγου, τὸν ὁποῖον ἔγραψεν ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης περὶ τὸ ἔτος 1257. Αἰτιώμενος τοὺς Λατίνους καὶ πρὸς αὐτοὺς στρεφόμενος λέγει· « τί τὸν κοινὸν διαλύομεν σύνδεσμον; τί τὸ πνευματικὸν σχοινίον τὸ ἡμᾶς συνάγον ἐκτέμνομεν; τί τὴν τρίπλοκον σειρὰν οὐ διαφυλάττομεν, καθὼς ἡμῖν παραδέδοται; Τοῦτο γὰρ οὐ ψυχῶν μόνον ὑπῆρχε συναπτικόν, ἀλλὰ καὶ σωμάτων συνεκτικόν. Ἐξ ὅτου δὲ διατέμνεται φθόνῳ Σατὰν τοῦ ἀρχῆθεν τοῖς ἡμετέροις βασκαίνοντος, ὅσα καὶ ἄλλα ἐποίει κακά! Ὡς ἔοικε γοῦν τῆς ἀρχαίας ἡμετέρας ἀγάπης οὐκέτι ἔχετε μνήμην, ὦ Ἰταλοί. Εἰ γοῦν ἐν λήθῃ ταύτης γεγέννησθε, ἐγὼ ταύτης ὑμᾶς ἀναμνησάμην. Οὐκ ἄλλα ἅττα τῶν ἐθνῶν εἰς τοσαύτην προέβη τὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν σύμνοιαν ὡς Γραικοί τε καὶ Ἰταλοί. Καὶ εἰκότως· ἐκ Γραικῶν γὰρ τοῖς Ἰταλοῖς καὶ αἱ λογικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ τὰ μαθήματα. Κάντεῦθεν, ἵνα μὴ

¹ Πιθανὸν φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα ὁ Ψελλὸς εἶχεν ὑπ' ὄψιν χωρίον τῆς « Πολιτείας » τοῦ Πλάτωνος (Ε, 470), ἐνθα ὁ φιλόσοφος γράφει· « Ἕλληνας μὲν ἄρα βαρβάρους καὶ βαρβάρους Ἕλλησι πολεμεῖν μαχομένους τε φήσομεν καὶ πολεμίους φύσει εἶναι καὶ πόλεμον τὴν ἐχθρὰν ταύτην κλητέον· Ἕλληνας δὲ Ἕλλησιν, ὅταν τι τοιοῦτον δρῶσιν, φύσει μὲν φίλους εἶναι, νοσεῖν δ' ἐν τῷ τοιοῦτῳ τὴν Ἑλλάδα καὶ σιασιάζειν, καὶ σιάσιν τὴν τοιαύτην ἐχθρὰν κλητέον ».

² Κ. Ν. Σάθρα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', σελ. 389. Πρβλ. Franz Dölger, Die « Familie der Könige » im Mittelalter: Byzanz und die europäische Staatenwelt, σελ. 36-37, σημ. 3.

³ Ἀννα ἡ Κομνηνὴ, Ι', 9, 5 καὶ 6 (ἐκδ. Β. Leib, τόμ. Β', σελ. 222-223).

τοῖς ἐθνικοῖς τούτοις δνόμασι [τῶν Γραικῶν καὶ τῶν Ἰταλῶν] περιγραφονται, τῇ πρεσβυτέρῃ Ῥώμῃ ἑτέρα νέα ἀντ' ἀποδομένηται, ἵνα ἐξ οὗτω μεγίστων πόλεων, κοινὸν ἔχουσιν τοῦτομα, Ῥωμαῖοι πάντες κατονομάζονται καί, ὥς τὸ τῆς πίστεως κοινόν, οὕτως ἔχουσιν καὶ τὸ τῆς κλήσεως. Καὶ ὥς ἐκ Χριστοῦ ταῦτ' ὁ τιμωτάτος ἔλαχον ὄνομα, οὕτω καὶ τὸ ἐθνικὸν αὐτοῖς ἐπηγάγοντο. Καὶ πάντα δὲ τὰ ἄλλα ὑπῆρχε τούτοις κοινά, ἀρχαί, νόμοι, λόγοι, βουλαί, δικαστήρια, αὐτὴ ἡ εὐσέβεια, οὐδὲν ὅ τι μὴ κοινὸν Ῥωμαίοις τοῖς παλαιότεροις καὶ νεωτέροις. Ἀλλ' ὡς τῆς μεταβολῆς! εἰς ἕχθιστον ἄγαν τὰ τῆς προτέρας συμφορᾶς κατήντηκε, καὶ καθὼς ἐπερὶ σέσθου τῇ φιλίᾳ, οὕτω δὴ ὑπερπερὶ σέσθου καὶ τῷ μίσει»¹. Εἶναι ἐξόχως σημαντικὸν ὅτι τὴν συγγένειαν καὶ τὴν ὁμόνοιαν ὁ Ἀκροπολίτης στηρίζει οὐχὶ ἐπὶ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐνιαίας πολιτείας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς κοινότητος τῆς πίστεως, τοῦ δικαίου, τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Θὰ ἡδυνάτο τις νὰ μὴ κινήσῃ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου τὸν λόγον, ἀναφέρων καὶ ἄλλα κείμενα, αἵτινα κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον καὶ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα καθίστανται πυκνότερα, πρὸς τοῖς ἄλλοις δὲ καὶ τὰ χαρακτηριστικώτατα ἔργα τοῦ Δημητρίου Κυδωνίου. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης. Τὰ παρατεθέντα χωρία, ἐκ διαφόρων ληφθέντα ἐποχῶν, ἱκανῶς, νομίζομεν, διαφωτίζουν τὴν στάσιν τοῦ Βυζαντινοῦ ἔναντι τῆς Δύσεως.

Γ'

Ἐρχόμενοι νῦν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀντικειμενικῶν συντελεστῶν, λέγομεν ὅτι αὕτη, ἀποτείνουσα πάντα τὰ ἐπιφανειακὰ στοιχεῖα, ὀφείλει νὰ χωρήσῃ κατὰ τὰς μεθόδους, αἵτινες ἔσχυσαν ἐν ταῖς κοινωνιολογικαῖς ἐπιστήμαις. Κατὰ ταῦτα ἡ σπουδὴ, ἡ ἀξιολόγησις καὶ ὁ γενικώτερος χαρακτηρισμὸς τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Βυζαντινοῦ βίου πρέπει νὰ στηριχθῶν ἐπὶ τῆς ἀνατομίας τῆς πολιτείας, τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, διεξαγομένης καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς ὁμοειδεῖς πολιτείας, κοινωνίας καὶ πολιτισμούς. Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐνταῦθα βραχὺς λόγος περὶ τῆς κρατικῆς θεωρίας καὶ τῆς συγκροτήσεως τοῦ Κράτους, περὶ τῆς δομῆς τῆς κοινωνίας καὶ περὶ τοῦ πνευματικοῦ καθόλου βίου, περὶ τῆς παιδείας, τῆς διανοήσεως, τῆς Λογοτεχνίας καὶ τῆς Τέχνης.

Ὁ J. B. Bury εἶπεν ὅτι τὸ «Βυζαντινὸν Κράτος οὐδέποτε ἔλαβε τὴν ἀρχὴν»² καὶ ὅτι τὸ Ῥωμαϊκόν, μεταμορφωθὲν εἰς Βυζαντινόν, «δὲν μετε-

¹ Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου, Λόγος δεύτερος περὶ τῆς ἐκ πατρὸς τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως: Georgii Acropolitæ Opera, ἔκδ. A. Heisenberg, τόμ. Β', σελ. 64.

² J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire, α' ἔκδ., τόμ. Α' (1889), σελ. V.

βλήθη εἰς ἄλλο τι κράτος ἀλλ' εἰς ἑαυτὸ » (it did not change into any other Empire than itself)¹. Ἡ τοιαύτη μεταβολὴ καὶ ἐξέλιξις τοῦ Βυζαντίου, τοῦ κράτους καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, θὰ ἡδύνατο νὰ παραβληθῇ πρὸς πυραμίδα. Ἡ βάσις ἦτο εὐρυτάτη καὶ σύνθετος. Καθόσον τὸ οἰκοδόμημα ἀνυψοῦτο, ἐπὶ τοσοῦτον ἐστενοῦτο. Κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ὅλως συμβατικῶς τοποθετοῦμεν τὴν ἀφετηρίαν τῆς Αὐτοκρατορίας (324 ἢ 395), αὕτη ἀπετέλει πολὺπλευρον πολιτικὴν, κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν πραγματικότητα. Τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐτῇ στοιχεῖον ἦτο ἡ ἰδέα τοῦ Κράτους, αὕτη ἡ κρατικὴ ἰσχὺς. Εἰς ταύτην ὑπετάσσοντο πάντες οἱ ἄλλοι ἐτερότροποι καὶ ἐνίοτε ἀντιτιθέμενοι πρὸς ἀλλήλους συνθετικοὶ συντελεσταὶ καὶ αὕτη παρεῖχε τὴν συνοχήν. Ἐτεροτρόπους καὶ ἐνίοτε ἀντιμαχομένους πρὸς ἀλλήλους παράγοντας συνίστων ἡ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις, ἡ κατανομὴ τῶν ζωνῶν τοῦ κλίματος, τὸ ἀνθρώπινον στοιχεῖον, ἐξεταζόμενον ἀπὸ ἐπόψεως ἐθνολογικῆς, αἱ πολιτιστικαὶ παραδόσεις, αἱ ψυχικαὶ ἰδιοσυστάσεις, αἱ κοινωνικαὶ δομαὶ καὶ ἱεραρχίαι, αἱ θρησκείαι.

Ὁρμώμενον ἐκ τῆς εὐρείας ταύτης βάσεως, τὸ Βυζαντινὸν Κράτος — συντελούντων καὶ τινων βιαιῶν γεγονότων, ὧς ἡ Ἀραβικὴ ἐπέκτασις κλπ. — ἐπέτυχε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ συγχωνεύσῃ τὰ ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα, νὰ διαλλάξῃ τὰς ἐκ διαφόρων σημείων ἀσκουμένας ροπὰς καὶ νὰ ἀπαρτίσῃ ἰδιοτύπους μορφὰς κρατικῆς παραδόσεως καὶ ἴδιον πνευματικὸν βίον. Χρονικῶς ἡ διαμόρφωσις αὕτη τοποθετεῖται εἰς τὸν κρίσιμώτατον ἑβδομον αἰῶνα, αἱ ὁριστικαὶ ὅμως ἀποκρυσταλλώσεις πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν, ἣτις ἀποτελεῖ μεγίστην κρίσιν τῆς Βυζαντινῆς συνειδήσεως. Διὰ τῆς ἀπλουστεύσεως τῶν συνθετικῶν τοῦ στοιχείων τὸ Βυζάντιον κατέστησε μᾶλλον ἔκδηλα τὰ καίρια χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα διὰ τῆς ἐξελίξεως θὰ δώσουν τὸν δεσπίζοντα τόνον εἰς τὸν Βυζαντινὸν ἐν γένει πολιτισμόν. Ὑπῆρξαν δὲ ταῦτα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως δύο μεγάλων ἱστορικῶν παραδόσεων, τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς, εἰς αἷς ὁ Χριστιανισμὸς παρέσχε τὰς δυνάμεις τῆς συνοχῆς καὶ τῆς διαλλαγῆς. Ἡ συνάντησις τῶν τριῶν τούτων μεγίστων ἱστορικῶν πραγματικοτήτων καὶ πνευματικῶν δυνάμεων συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μεταμορφωθῇ τὸ κράτος ἰσχύος, ὅπερ ἀνῆγειρεν ἡ ὀργανωτικὴ μεγαλοφυΐα τῆς Ρώμης, ἐπομένης εἰς Ἑλληνικὰ καὶ Ἑλληνιστικὰ πρότυπα, εἰς κράτος πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν ἀξίωσιν τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως.

Εἰδικώτερον οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ διοικητικοὶ θεσμοὶ τῆς μεσοχρονίου Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας ὥρμήθησαν ἀπὸ τοῦ μεταγενεστέρου Ρωμαϊκοῦ Κράτους, ὧς τοῦτο διεμορφώθη κατὰ τὸν τρίτον λήγοντα καὶ τὸν τέταρτον ἀρχόμενον αἰῶνα διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κων-

¹ J. B. Bury, *Selected Essays*, Cambridge, 1930, σελ. 218.

σταντίνου. Κατὰ τὸν μακρὸν βίον του, τὸ Βυζάντιον, παρὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἐν τῇ πολιτικῇ καταστάσει συντηρητικὸν πνεῦμα, ἀνεκαίνισε τὸ διοικητικὸν αὐτοῦ σύστημα. Οὐσιώδεις μεταβολαὶ ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτὸ κατὰ τὸν ἑβδομον καὶ τὸν ἐνδέκατον καὶ δωδέκατον αἰῶνα, ἀκολούθως δὲ κατὰ τοὺς ὑστάτους χρόνους. Ὅμως κατὰ βάσιν ὁ διοικητικὸς αὐτοῦ ὄργανισμὸς παρέμεινε μέχρι τέλους ἀκόλουθος πρὸς τὰ Ρωμαϊκὰ πρότυπα καὶ πρὸς τὴν παράδοσιν. Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπενεχθεισῶν τροποποιήσεων, αἵτινες ὑπῆρξαν μᾶλλον τὸ ἀποτέλεσμα βραδείας καὶ ἀφανοῦς προσαρμογῆς ἢ λελογισμένων μεταρρυθμίσεων, συνίσταντο εἰς τὴν παρακμὴν καὶ τὸν ἀφανισμόν ἢ τὴν ἀχρήστευσιν παλαιότερων θεσμῶν. Οὐχὶ σπανίως τὴν θέσιν τούτων κατελάμβανον, προαγόμενοι ἐκ τῆς ἀφανείας, θεσμοὶ τέως ἐξηρηθμένοι ἐκ τοῦ εἰς παρακμὴν περιπεσόντος παλαιότερου θεσμοῦ. Διδακτικώτατον παράδειγμα παρέχει ἡ ἱστορία δύο ἐπιφανεστάτων κρατικῶν λειτουργῶν, τοῦ *Magister officiorum* καὶ τοῦ *λογοθέτου τοῦ δρόμου*. Ὡσαύτως διὰ τὸν ἀνακαινισμόν τοῦ κρατικοῦ συστήματος τῆς διοικήσεως ἡ Αὐτοκρατορία ἐπαναφέρει εἰς τὴν ζωὴν θεσμοὺς καὶ μεθόδους, τῶν ὁποίων ἡ προέλευσις εἶναι ἀναμφισβήτητος Ἑλληνιστική.

Περαιτέρω ἡ μελέτη τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος τοῦ Βυζαντίου, τῆς περὶ κράτους καὶ ἔξουσίας θεωρίας καὶ αὐτοῦ ἐν γένει τοῦ ἥθους τῆς πολιτείας θὰ ἀπέβαινεν ἐξόχως διαφωτιστικὴ τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς προβλημάτων. Ἡ περὶ ἔξουσίας θεωρία τῶν Βυζαντινῶν ἐρείδεται ἐπὶ τινων θεμελιωδῶν ἱστορικῶν καὶ ἠθικῶν συντελεστῶν: ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς παραδόσεως καὶ ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς πραγματοποιήσεως ἐν τῷ κόσμῳ τῆς *τελείου πόλεως*, κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειον ἐκδοχὴν, τῆς ἰδεώδους πολιτείας, διὰ τῆς προνοίας, τῆς εὐεργεσίας, τῆς φιланθρωπίας, τῆς εὐσεβείας καὶ τοῦ δικαίου. Ἡ εὐεργεσία εἶναι ἐκ τῶν «σκοπῶν» τῆς βασιλικῆς δυνάμεως· «ἥνικα τῆς εὐεργεσίας ἔξατονήση, δοκεῖ κιβδηλεύειν κατὰ τοὺς παλαιούς τὸν βασιλικὸν χαρακτηῖρα»¹. Διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, ἀπόλυτος μονάρχης οὐχὶ ὅμως κατὰ κληρονομίαν, ἀντλεῖ τὴν ἔξουσίαν ἀπὸ τοῦ θεοῦ, εἶναι «εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος», εἶναι φιλόχριστος, θεοπρόβλητος, θειότατος. Περιβάλλεται διὰ τῆς αὐλικῆς ἐθιμοτυπίας καὶ τυγχάνει τῶν ὑψίστων τιμῶν· ὅμως ἐνωρίτατα ἠτόνησεν ἡ λατρεία, ἡ πρὸς τὸν Ρωμαῖον αὐτοκράτορα ἀπονευμένη, ὡς ἀντιβαίνουσα πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἀντ' αὐτῆς σὺν τῷ χρόνῳ κατίσχυσεν ἡ ἰδέα ὅτι ὁ βασιλεὺς εἶναι ὁ ἐπίτροπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, «οἷα μεγάλου βασιλέως [τοῦ Θεοῦ] ὕπαρχος», ὡς ἔλεγεν ἥδη ὁ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου². Ὡς τοιοῦτος, κατὰ θεῖαν νεῦσιν προεξάρχει τῶν

¹ Ἑπαναγωγή, Β', γ': Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, *Jus Græcoromanum*, τόμ. Β', σελ. 241.

² Πρβλ. Norman Baynes, *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σελ. 48.

ἀνθρωπίνων καὶ ὑπηρετεῖ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς «ἐμπιστευθείσης παρὰ τοῦ Θεοῦ πολιτείας»¹. Ὡς ἐκ τούτου ἐγεννήθη ἐν τῷ ἀνωτάτῳ πολιτικῷ θεσμῷ καὶ ποιά τις ἔννοια συγκαταβάσεως καὶ ταπεινώσεως.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μετὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τῆς Ἀσίας, οὔτε ἄλλωστε μετὰ τοῦ πεφωτισμένου δεσποτισμοῦ (*despotisme éclairé*) τῆς νεωτέρας Εὐρώπης. Ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ κρατικῷ ὀργανισμῷ ὑπάρχουν σώματα πολιτειακὰ καὶ συντελεσται περιοριστικοὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος, ἡ Σύγκλητος, ὁ Λαός, ἡ Ἐκκλησία. Ἐξ ἄλλου ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἐν τῇ νομοθετικῇ αὐτοῦ ἐξουσίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκτελεστικῇ περιορίζεται ὑπὸ τοῦ δόγματος, ὑπὸ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς καθόλου ἠθικῆς. Κατὰ τὴν Ἐπαναγωγὴν, «ὑπόκειται ἐκδικεῖν καὶ διατηρεῖν ὁ βασιλεὺς πρῶτον μὲν πάντα τὰ ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ γεγραμμένα, ἔπειτα δὲ καὶ τὰ παρὰ τῶν ἑπτὰ ἁγίων συνόδων δογματισθέντα, ἔτι δὲ καὶ τοὺς ἐγκεκριμένους Ρωμαϊκοὺς νόμους». Διὸ «ἐπισημότατος ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ εὐσεβείᾳ ὀφείλει εἶναι ὁ βασιλεὺς καὶ ἐν ζήλῳ θείῳ διαβόητος»².

Αὐτοπεριορίζεται ὡσαύτως ὁ αὐτοκράτωρ, τοῦτο μὲν διὰ τῆς ταχθείσης ὑψηλῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνωτάτου πολιτικοῦ θεσμοῦ, τοῦτο δὲ διὰ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου. Ὁ Βυζαντινὸς βασιλεὺς εἶναι «ἐννομος ἐπιστασία», ὁ δὲ νόμος, «θεῖον εὖρημα», εἶναι ὁ πραγματικὸς κυρίαρχος ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ὡς παρετήρησεν ὁ Steven Runciman, «φραγμὸς εἰς τὴν καθεστωτικὴν ἐξουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος, ἰσχυρότερος καὶ μονιμώτερος τῆς Συγκλήτου καὶ τῶν δῆμων, ἦτο τὸ Δίκαιον. Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἡ πηγὴ τοῦ Δικαίου καὶ ὅμως κατὰ τρόπον παράδοξον τοῦτο παρέμεινεν ἀνώτερον αὐτοῦ»³. Σειρὰ ὅλη νομοθετικῶν καὶ ἄλλων κειμένων ἐξαίρει τὴν δύναμιν τοῦ νόμου ἐν τῇ κοινωνικῇ εὐταξίᾳ. Ἐν τῷ προοίμῳ τῆς Ἐκλογῆς λέγεται «ὁ δεσπότης καὶ ποιητὴς τῶν ἀπάντων Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας τὸν ἀνθρώπον καὶ τιμήσας αὐτὸν τῇ αὐτεξουσίᾳ, νόμον αὐτῷ κατὰ τὸ προφητικὸν δεδοκὼς εἰς βοήθειαν, πάντα αὐτῷ τὰ τε πρακτέα καὶ ἀπενυκτέα δι' αὐτοῦ κατέστησε γνῶριμα...»⁴ «Καὶ γάρ, λέγεται ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ, ὁ νόμος παρὰ Θεοῦ κατάρχειν τῶν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς προαιρέσεως ἀποδυνωμένων ἀνθρώπων καὶ μονονουχὶ βασιλεύειν τῆς δεξιᾶς φάλαγγος ἐχειροτονήθη, ὥς μεμαθῆκαμεν διὸ βασιλεὺς καὶ βασιλέων ἐστὶν ἀνέκαθεν, καὶ βασιλέων οὐ τῶν τυχόντων,

¹ Νεαρά 103 [86] τοῦ Ἰουστινιανοῦ, προοίμιον: ἐκδ. Zachariæ von Lingenthal, τόμ. Β', σελ. 42.

² Ἐπαναγωγή, Β', δ' καὶ ε': Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 241.

³ Steven Runciman, *La civilisation byzantine*, ἐν Παρισίοις, 1934, σελ. 76.

⁴ Ἐκλογή, προοίμιον: Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, *Jus Græcoromanum*, τόμ. Β', σελ. 12.

ἀλλὰ τῶν ἐν ὀρθοδοξίᾳ καὶ δικαιοσύνῃ πάνυ μνημονευομένων καὶ ἄδομένων »¹. Μεστὴ ὑψηλῶν νοημάτων εἶναι οὐχ ἦτιον ἢ Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Θ' τοῦ Μονομάχου, τοῦ ἔτους 1045, « ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων », ἔργον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μανυρόποδος: « καὶ τίς ἐτέρω φροντίς, ποῖον ἔργον ἢ σπουδασμα βασιλείᾳ μᾶλλον προσῆκον τῆς περὶ τοὺς νόμους προνοίας; τιμὴ γὰρ βασιλείῳ κατὰ τὸ λόγιον κρίσιν ἀγαπᾶν καὶ δικαιοσύνην καὶ κρίμα κατόρθωσις τοῦ θρόνου αὐτοῦ· ἅπερ ἄλλως ἀμήχανον βασιλεῖ προσγενέσθαι, πλὴν ἐκ νόμου καὶ διὰ νόμου, δι' οὗ βασιλεῖς βασιλεύουσι καὶ δυνάσται καὶ ἄρχοντες κυριεύουσι γῆς... » Ἐν συνεχείᾳ ὁ αὐτοκράτωρ, διαστέλλων τὴν τυραννίδα ἀπὸ τῆς βασιλείας, λέγει: « διαφέρειν γὰρ τύραννον ἐν τούτῳ καὶ βασιλέα, ὅτι ὁ μὲν (ὡς ὁ λόγος) νόμον ἔχει τὸν τρόπον, βασιλεὺς δὲ τὸ ἔμπαιιν τρόπον ἔχει τὸν νόμον, ἐπιστάσιαν μὲν ἔννομον τὴν ἀρχὴν ἐπιστάμενος, τῆς δ' ἀρχῆς σοφὸν κυβερνήτην τὸν νόμον ἀσπασίως παραλαμβάνων, ὅστις εὖρημα μὲν ἔστι καὶ δῶρον Θεοῦ, τέχνη δὲ καὶ λέγεται καὶ πιστεύεται τοῦ καλοῦ τε καὶ ἴσου, ἐπανορθοῦται δὲ πάντα τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ θαυμαστήν τινα τάξιν πρυτανεύει τοῖς πράγμασι· τάξις δὲ τὸ κεφάλαιον, ὡς ἔπος, τῶν ἀγαθῶν, ἣ καὶ τὰ ἐπίγεια συνέχει καὶ τὰ οὐράνια »². Θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσαγάγῃ καὶ ἄλλα πολλὰ χαρακτηριστικὰ κείμενα, πρὸς τοῦτοίς δὲ καὶ τὴν μακρὰν ἐπιστολὴν τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ³.

Ἐν τῇ νομοθετικῇ αὐτοῦ ἐξουσίᾳ ὁ αὐτοκράτωρ περιορίζετο οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ δόγματος, τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς παραδόσεως καὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ Δικαίου, οἷον ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ νόμου, τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ πηγή. Ὡς παρατήρησεν ὁ J. B. Bury, ἡ ἰσχὺς τοῦ μονάρχου περιορίζετο ὑπὸ ἀγράφων τινῶν ἀρχῶν. « Ὁ ἡγεμὼν ἦτο ὁ ὑπάτος νομοθέτης, ἦτο δὲ ὑπεράνω τῶν νόμων, *solutus legibus*. Δὲν ὑπῆρχε δικαστήριον, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀχθῇ· ὅμως ἐδεσμεύετο ὑπὸ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν τύπων τοῦ νόμου, ὅστις ἦτο ἡ μεγάλη δόξα τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡδύνατο νὰ τροποποιήσῃ τοὺς νόμους, ἠδύνατο νὰ καθιερώσῃ νέους νόμους, ἀλλ' οὐδεὶς αὐτοκράτωρ ἠμφεσβήτησέ ποτε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ προσαρμόζῃ τὰς πράξεις του πρὸς τὸν νόμον ἢ ἐτόλ-

¹ Ἐπαναγωγή, προοίμιον: Αὐτόθι, σελ. 237.

² Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, Αὐτόθι, τόμ. Α', σελ. 618 κέ. Δ. Ἀ. Ζακυθινόυ, Βυζαντινὰ κείμενα, ἐν Ἀθήναις, 1957, σελ. 157 κέ.

³ Ἰωάννου Βαλέττα, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, ἐν Λονδίῳ, 1864, σελ. 202 κέ. Δ. Ἀ. Ζακυθινόυ, Αὐτόθι, σελ. 112 κέ. Κείμενα διαφωτίζοντα ἐν γένει τὴν πολιτικὴν θεωρίαν τῶν Βυζαντινῶν μετέφρασεν ἐπ' ἐσχάτων καὶ ἡρμήνευσεν ὁ Ernest Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the last Palaeologus. Passages from Byzantine writers and documents*, ἐν Ὁξφόρδῃ, 1957.

μησε νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡδύνατο νὰ παρίδῃ αὐτόν. "Ἄν καὶ θεωρητικῶς ἦτο ὑπεράνω τοῦ νόμου, συγχρόνως ἐδεσμεύετο ὑπ' αὐτοῦ, ἦτο *alligatus legibus*, ὥς ὁ Θεοδόσιος ὁ Β' ῥητιῶς ἀναγνώριζε »¹. Μεταξὺ τῶν γενικωτέρων ἀρχῶν τοῦ Δικαίου, ἡ Ἑπαναγωγή κελεύει « τοὺς νόμους ἀπὸ τῶν ὧς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαινόντων οὐ μὴν τῶν σπανίως συνάγεσθαι δεῖ... »², κατὰ δὲ τὰ Βασιλικά « καὶ κατὰ βασιλέως οἱ γενικοὶ κρατεῖτωσαν νόμοι καὶ πᾶσα παράνομος ἐκβαλλέσθω ἀντιγραφῇ »³. Τὸ ἀποκορύφωμα τῶν ἰδιαζουσῶν τούτων ροπῶν τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς περὶ ἐξουσίας θεωρίας εὑρηται ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ Μανουὴλ τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1159. Ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ κειμένου τούτου ὁ αὐτοκράτωρ, ἐξαίρων τὴν σημασίαν τοῦ Δικαίου, λέγει ὅτι πάντοτε κατέβαλε προσπάθειαν, ἵνα κατὰ τὸ δίκαιον ἐνεργῇ. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ πλανᾶσθαι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ὑπάρχει « καὶ οὐκ ἀπεικός ἐστιν ὑποπεῦσαι μηδὲ τὴν εὐσεβῆ διαδρᾶναι ἡμῶν γαληνότητα καὶ εἶτε κατὰ λήθην (δυσμαχώτατον γὰρ ταύτην ἅπαντες ἴσασιν) εἶτε καθ' ἕτερον τρόπον οἰκονομίας διορίσασθαι τι ἐγγράφως τὴν βασιλείαν μου μὴ τῆς τοῦ δικαίου ἀκριβείας καθάπαξ ἐχόμενον... » Ἐν τῇ ἀμφιβολίᾳ ταύτῃ ὁ Μανουὴλ ἐξέδωκε τὸ χρυσοβούλλον, δι' οὗ διορίζεται ταῦτα « ἵνα εἴ τι δι' ὅλου τοῦ καιροῦ τῆς αὐτοκρατορίας ἡμῶν ἀγράφως ἢ ἐγγράφως ὥρισθῃ παρὰ τῆς βασιλείας μου ἐναντίον τῷ δικαίῳ καὶ τῇ τῶν νόμων εὐθύτητι, ἄκυρον τοῦτο διαμείνῃ καὶ τὸ ἄπρακτον ἔξει παντάπασιν »⁴.

Καθόλου εἰπεῖν, ἐν τῷ κρατικῷ ὀργανισμῷ καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὑπάρχουν πλευραὶ τολμηραὶ καὶ ροπαὶ αὐτόχρομα δημοκρατικά, αἵτινες καταπλήσσουν τὸν νεώτερον ἐρευνητήν. Θὰ ἡδύνατό τις νὰ προσέδῃ ὅτι ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ τῶν ὑστέρων χρόνων τείνει περισσότερον πρὸς τὸν δεσποτισμὸν καὶ τὸν ἀσιανισμὸν ἢ ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποῦ τὴν ἀπόλυτον ἀρχὴν περιορίζει καὶ ἀπαλύνει ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία.

Δ'

Ὁ κ. Claude Cahen (Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 168) συνάπτει τὴν Βυζαντινὴν κοινωνίαν μετὰ τῆς Μουσουλμανικῆς. « Μεθ' ἱκανῶν ἰδιοτυπιῶν, γράφει, ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία ἐξελίσσεται κατὰ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, καθ' ἣν καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου ». Τὸ ὅτι δύο ἢ πλείονες κοινωνίαι, τελοῦσαι ὑπὸ ἀναλόγους πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας, ὑφίστά-

¹ J. B. Bury, *The Constitution of the Later Roman Empire : Selected Essays*, σελ. 114 - 116.

² Ἑπαναγωγή, Α', β' : Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 240.

³ Πρβλ. J. B. Bury, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 124.

⁴ Ἰω. καὶ Π. Ζέπου, *Jus Græcoromanum*, τόμ. Α', σελ. 385 κέ.

μεναι τὴν πίεσιν τῶν αὐτῶν συντελεστῶν, ἀναπτύσσονται ἢ παρακμάζουσιν κατὰ τρόπον παράλληλον, οὐδόλως δηλοῖ καὶ συγγένειαν τῶν κοινωνιῶν τούτων. Συμφώνως πρὸς τὰς μεθόδους τῆς Κοινωνιολογίας, ἡ ταξινόμησις καὶ ἡ σύγκρισις τῶν κοινωνιῶν γίνονται ἐπὶ τῇ βάσει ποσοτικῶν καὶ ποιοτικῶν κριτηρίων, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν, εἰς τὴν δομὴν, εἰς τὴν ἐν γένει μορφολογίαν καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας.

Ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦτο ἐξεταζομένη, ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία κρίνεται ὡς κοινωνία ἐξόχως συντηρητικὴ, διεπομένη ὑπὸ τῶν κανόνων τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Δικαίου τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας — τῶν κανόνων ἀκριβῶς ἐκείνων, οἵτινες διέπουν τὰς σημερινὰς Εὐρωπαϊκὰς χώρας. Οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐν Εὐρώπῃ αἱ παρεκκλίσεις ὑπῆρξαν τόσον περιορισμέναι καὶ οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τὸ ἐθιμικὸν Δίκαιον ἤσκησε τόσον μετρίαν ἐπίδρασιν, ὅσην ἐν Βυζαντίῳ, ἰδίᾳ ἐν τῷ κυρίῳ κορμῷ τῆς Αυτοκρατορίας καὶ κατὰ τὴν μέσσην καὶ τὴν μεταγενεστέραν περίοδον. Οὕτως ἡ μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ κοινωνία διεμορφώθη συμφώνως πρὸς θεμελιώδεις τινὰς ἀρχάς: τὰς ἀρχὰς τῆς μονογαμικῆς οἰκογενείας, τῆς κατ' ἀρενογονίαν διαδοχῆς (*famille agnatique*), τῆς *patria potestas*, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Χριστιανισμὸς παρέσχεν εἰς τὰς σχέσεις ταύτας, τὰς ὁποίας ἐρρύνθιμιζε τὸ Ἑλληνορωμαϊκὸν Δίκαιον, εὐρεῖαν καὶ σταθερὰν ἠθικὴν βάσιν.

Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως συνέβαλον εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν τοῦ αὐτόμου ἐκ τῆς δουλείας τῆς ομάδος καὶ τῆς πατριαρχικῆς οἰκογενείας, συμφώνως πρὸς τὰς γενικωτέρας ἀπαιτήσεις τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαίου. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διетηρήθη καὶ ἡ ἐξατομίκευσις τῆς ἰδιοκτησίας, ἐν τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν. Ὅθεν οὐχὶ ἀστόχως ὁ Louis Bréhier εἶπεν ὅτι « ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία ἦτο Εὐρωπαϊκὴ διὰ τῶν θεσμῶν τῆς οἰκογενείας, διὰ τῆς προσηλώσεως εἰς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις, ὡς ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν, διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας »¹. Ἐκ τινος ἀπόψεως, τὸ δίκαιον τῆς ἰδιοκτησίας διетήρησεν ἀμιγέστερον τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν χαρακτήρα ἐν Βυζαντίῳ ἢ ἐν τῇ Λυτικῇ Εὐρώπῃ, ἐνθα ἡ Φεουδαρχία ἐπέφερεν εἰς αὐτὸ οὐσιώδεις περιορισμούς. Ἐν τῷ συνόλῳ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι διὰ τῶν γενικωτέρων ἀρχῶν τῆς, διὰ τοῦ δεσπόμενου χριστιανικοῦ τοῦ πνεύματος, ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία οὐ μόνον εἶναι Εὐρωπαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ προδιέγραψε τὰς μορφὰς τῆς Εὐρωπαϊκῆς, ὅτι ὑπῆρξεν αὐτὸ τοῦτο ἢ ἐκ προοιμίων Εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας.

Νεώτεροι συγγραφεῖς παρετήρησαν ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ

¹ Louis Bréhier, *Le monde byzantin*, τόμ. Γ': *La civilisation byzantine*, ἐν Παρισίοις, 1950, σελ. 571.

στοιχείον τι, τὸ ὁποῖον διακρίνει τοὺς δύο πολιτισμοὺς, τὸν Βυζαντινὸν καὶ τὸν Δυτικόν, εἶναι δὲ τοῦτο ἡ θέσις τῆς γυναικός. Ἰδίως ἐμποιεῖ δυσμενῇ ἐντύπωσιν ἡ *θαλάμευσις*, «ὁ ἐγκλεισμός τῶν γυναικῶν εἰς τὸν γυναικωνίτην»¹. Εἰς ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἀντιτάξωμεν ὅτι, συγχέοντες τὰς ἐποχάς, ὑπερβάλλομεν τὸν ρόλον τοῦ γυναικωνίτου καὶ ὅτι λεπτομερεστέρα ἔρευνα τοῦ θέματος θὰ ἀποκαλύψῃ φιλελευθέρως πλευρὰς ἐν τῷ βίῳ τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου· ὥσαύτως ὅτι ἡ Ἀρχαιότης εἶχεν ἀναλόγους θεσμοὺς καὶ ὅτι ἡ αὐστηρότης τῶν σχέσεων τῶν δύο φύλων δὲν εἶναι φαινόμενον ἀποκλειστικῶς Βυζαντινὸν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ Εὐρώπῃ. Κατ' οὐδένα ὁμως τρόπον ἡ θέσις καὶ ἡ δίαίτια τῶν γυναικῶν ἐν Βυζαντίῳ πρόπει νὰ παραβάλλωνται μετὰ τῶν ἐν Ἀνατολῇ κρατούντων. Συστηματικῇ ἔρευνα τῶν νομικῶν κειμένων καὶ ἀκριβὲς ἐκτίμησις τῶν τεκμηρίων τῶν πηγῶν ἐπιτρέπουν νὰ ἀχθῶμεν εἰς συμπεράσματα ὅπως διάφορα. Ἐν τῇ μελέτῃ περὶ τῶν γυναικῶν ἐν τῇ Βυζαντινῇ νομοθεσίᾳ ἡ Georgina Buckler συνήγαγε πλεῖστα στοιχεῖα, ἔξ ὧν προκύπτει ὅτι «αἱ γυναῖκες τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν ἐνδεκάτην καὶ τὴν δωδεκάτην ἑκατονταετηρίδα ἀπέλαυνον τοιαύτης ἀσφαλείας ἐν τῷ νόμῳ καὶ τοιαύτης σημασίας ἐν τῇ πράξει, οἷας σπανίως αὐταὶ ὑπερέβαλον ἐν ἄλλαις κοινωνίαις»².

Ἐν τῷ συνόλῳ τὸ Βυζάντιον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ γυναικας ἀξίας θαυμασμοῦ, εὐπαιδευτοὺς, συγγραφεῖς, γυναικας διακριθείσας ἐν τῇ πολιτικῇ, μητέρας, πλήρεις αὐτοθυσίας καὶ ἡθικῆς ἐπιβολῆς, στοργικὰς ἀδελφὰς καὶ θυγατέρας. Ἐπανειλημμένως γυναικες ἐκλήθησαν νὰ ἀναλάβουν τὰς βαρυντάς εὐθύνας τῆς πολιτείας, τοῦτο δὲ οὐχὶ ἐκ τοῦ γυναικῶνος, ἀλλ' ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς ἐξουσίας ἢ ἐν τῇ ἐκτελέσει ἀρμοδιοτήτων, ἀπορροευσῶν ἐξ αὐτῶν τῶν κανόνων τοῦ καθεστώτος. Τὸ χρυσόβουλλον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, ἀναλαμβάνων τὴν κατὰ τοῦ Γισκάρδου ἐκστρατείαν, ἀνέθηκεν τὴν τῶν ἀπάντων διοίκησιν, τὴν ἀντιβασιλείαν τρόπον τινά, «τῇ ἡγιασμένῃ καὶ πανεντιμοτάτῃ μητρί», τῇ Ἀννῇ τῇ Δαλασσηνῇ, εἶναι μνημεῖον ἐξαίρετον υἱικῆς στοργῆς καὶ ἐν ταῦτῳ τεκμήριον πολιτικῶν τιμῶν ἀντιλήψεων, λίαν χαρακτηριστικῶν διὰ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ἐνταῦθα θέμα³. Αἱ ἡθικαὶ φυσιογνωμίαι μητέρων, ὡς περιέγραψαν αὐτὰς ἄνδρες διαπρεπεῖς, ὡς ὁ Θεόδωρος Στουδίτης καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀποκλείουν, νομίζομεν, πάντα ἀπαράδεκτον παραλληλισμόν. Γενικῶς, ἐπόμενοι εἰς τὴν Georgina

¹ Αὐτόθι, σελ. 10 κέ.

² Georgina Buckler, *Women in Byzantine Law about 1100 A.D., ἐν Byzantion*, τόμ. 11 (1936), σελ. 393. Περὶ τῆς γυναικός ἐν Βυζαντίῳ ἐν γένει βλ. Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', II, ἐν Ἀθήναις, 1948, σελ. 163 κέ.

³ Ἀννα ἡ Κομνηνὴ, Γ', 6, 3 κέ. (ἔκδ. Β. Leib, τόμ. Α', σελ. 120 κέ.).

Buckler, ἐπαναλαμβάνομεν ἐν κατακλείδι τὸ ὑπὸ τοῦ Καρόλου Diehl λεχθέν, ὅτι «ὀλίγα κράτη ἐπεφύλαξαν εἰς τὴν γυναῖκα τοιαύτην θέσιν, οἷαν τὸ Βυζαντινόν, καὶ ὀλίγα κράτη παρεχώρησαν εἰς αὐτὴν μεγαλύτερον ρόλον»¹.

Ε'

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων προέκυψεν ἐπαρκῶς ὅτι οἱ πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ θεσμοί, ἡ ὀργάνωσις τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας, οἱ κανόνες τοῦ Δικαίου, οἱ διέποντες καὶ ταύτην καὶ ἐκείνο, στηρίζονται ἐπὶ τῆς εὐθείας βάσεως τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς παραδόσεως καὶ μόνης ταύτης. Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος πρέπει, ὥς ἐλέχθη, νὰ θεωρῇται ἐν τῷ Εὐρωπαϊκῷ μέσῳ αἰῶνι «ὥς ἐπιβίωμα τῶν καταστάσεων καὶ τῶν θεσμῶν παλαιοῦ τινος κόσμου»². Ἄλλ' ὁ ἀρχαῖσμός ἀκριβῶς οὗτος ἀποτελεῖ τὴν κορηΐδα, ἐφ' ἣς φκοδομήθη ἡ νεωτέρα Εὐρώπη. Συμπληροῦντες τὰ ἐν τοῖς πρόσθιν γραφέντα, καταχωρίζομεν βραχείας τινὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου, περὶ τῆς παιδείας καὶ τῆς σκέψεως, περὶ τῆς γραμματείας καὶ τῆς τέχνης.

Ἡ παιδεία ἐν Βυζαντίῳ ὑπῆρξεν Ἑλληνική. Ὡς τι μᾶλλον, τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξεν ὁ μοναδικὸς χώρος Ἑλληνικῆς παιδείας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας³. Ἡ ἐγκύκλιος καὶ ἡ ἀνωτέρα παιδεύσις περιελάμβανον τὴν μελέτην τῆς Γραμματικῆς καὶ τῆς Γεωμετρίας, τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ρητορικῆς, τὴν ἐρμηνείαν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ποιητῶν⁴. Ἡ πρώτη μορφή τοῦ χριστιανικοῦ σκέψης ἐταλαντεύθη πρὸ τοῦ προβλήματος τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς παραδόσεως, ἐνωρὶς ὅμως ἄνδρες ἐπιφανεῖς, ὁ Βασίλειος ὁ Μέγας, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, συνεφιλώσαν τὴν νέαν κοινωνίαν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ Γραμματείας. Εἰς ταύτας ἀνεξήτησαν οὐ μόνον παιδευτικὰς ἀξίας, ἀλλὰ καὶ τρόπους θεμελιώσεως τῆς ἀνατελλούσης κοσμοθεωρίας. Οὕτως οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων αἰώνων δὲν ἀπεξενώθησαν τῆς προγονικῆς κληρονομίας· ἠξιώθησαν τοῦναντίον τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Ἐκ τῶν ποιητῶν ὅλως ἰδιαίτερας τιμῆς ἠξιοῦτο ὁ Ὅμηρος. Ἐν τῇ ἀβροᾷ κοινωνίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ στίχοι τοῦ ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπικαίρως. Ὡς παρετηρήθη, κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ Ὅμηρος ἦτο ἴσως τόσον οἰκεῖος παρὰ τῇ πεπαιδευ-

¹ Charles Diehl, *Figures byzantines*, Α', σελ. 5. Πρβλ. Georgina Buckler, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 416.

² Norman Baynes, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 47.

³ Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 64 κέ.

⁴ Φαίδωνος Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α', Ι, ἐν Ἀθήναις, 1948. Louis Bréhier, *La civilisation byzantine*, σελ. 456 κέ.

μένη τάξει τῆς Βυζαντινῆς κοινωνίας ὅσον ὁ Shakespeare ἐν τῇ σημερινῇ Ἀγγλίᾳ¹. Κατὰ τὰ ἄλλα πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι, ὡς ἐν πάσαις ταῖς μεσαιωνικαῖς κοινωνίαις, οὕτω καὶ ἐν Βυζαντίῳ ὑφίστατο ὡς πρὸς τὴν παιδείαν μεγάλη ἀνισότης μεταξὺ τῆς ἀρχούσης τάξεως καὶ τοῦ ὄγκου τῶν ὑπηρετῶν. Οὐχ ἤτιον θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ κοινωνία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων ἐμφανίζει σαφῆ ὑπεροχήν, παραβαλλομένη πρὸς τὰς κοινωνίας τῆς δυτικῆς καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας (clerics), ὑπῆρχεν ἐν Βυζαντίῳ εὐπαίδευτος διοικητικὴ, στρατιωτικὴ καὶ ἀστικὴ τάξις. Αὐτοκράτορες, στρατηγοί, ναύαρχοι διεκρίθησαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ, τῇ Ρητορικῇ καὶ τῇ ποιήσει, ἐν τῇ σποδῇ τῶν γραμμάτων καὶ ἐν τῇ ἀντιγραφῇ καὶ τῇ συλλογῇ χειρογράφων. Θεωροῦμεν δὲ ὡς ἔσοχον δείγμα παιδείας καὶ ἀβρότητας τὴν ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος ἀναφανείσαν συνήθειαν τοῦ χαράσσειν ἐπὶ τῶν μολυβδίνων σφραγίδων (μολυβδοβούλλων) ἐμμέτρους ἐπιγραφὰς διὰ στίχων ἱαμβικῶν τριμέτρων, ψευδο- πενταμέτρων καὶ πολιτικῶν².

Ὁ χαρακτὴρ οὗτος τῆς παιδείας καὶ ἡ θεμελίωσις τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Βυζαντινῆς σκέψεως. Πρὸ τινος καιροῦ ὁ ὅρος *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία* θὰ ἐφαίνετο τολμηρὸς καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχουν οἱ ἀρνούμενοι τὴν ὑπαρξίν Φιλοσοφίας ἐν Βυζαντίῳ³. Ἡ ἀνεπαρκὴς ἔρευνα τῶν πραγμάτων ἤγαγεν εἰς τὰ ἐσπευσμένα ταῦτα συμπεράσματα. Πάντως εἶναι εἰσέτι πρόωρον νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν Βυζαντινὴν φιλοσοφίαν. Πολλὰ ἔργα, ἰδίᾳ τῶν τελευταίων αἰώνων, παραμένουν ἀνέκδοτα, κακῶς ἐκδεδομένα ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστά. Τοῦτο ὅμως δύναται ἀπὸ τοῦδε νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ διανόησις ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς μελέτης ὅλων τῶν ἀρχαίων σχολῶν, φιλοσοφημάτων καὶ ροπῶν, κατὰ τὸν τρόπον δὲ τοῦτον αἱ πηγαὶ τῆς ἐμπνεύσεως δὲν περιορίσθησαν εἰς μόνον τὸ φιλοσόφημα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου μάλιστα αἰῶνος ὁ Πλάτων καὶ ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία ἔτυχον ἰδίᾳ προσοχῆς καὶ μεγάλης ἡξιώθησαν τιμῆς. Ὁ περίφημος Πατμιακὸς κώδιξ (νῦν Clarcianus 39 τῆς Ὁξφόρδης) τοῦ Πλάτωνος, γραφεὶς τῷ 895 διὰ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀρέθα καὶ περιέχων σχόλια αὐτοῦ, εἶναι σήμερον ἐκ τῶν κυριωτέρων τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου⁴.

Ἡ πρώτη ἐποχὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, ἐκτεινομένη ἀπὸ τοῦ

¹ J. B. Bury, *Selected Essays*, σελ. 182, σημ. 1.

² Πρβλ. V. Laurent, *Les bulles métriques dans la Sigillographie byzantine*, ἐν *Ἑλληνισμός*, τόμ. 4 (1931), σελ. 191 κέ.

³ Πρβλ. Κ. Ἀξελού, *Les lignes de force de la spiritualité byzantine*, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, N° 3, 1957.

⁴ Σ. Β. Κουγέα, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, ἐν *Ἀθήναις*, 1913, σελ. 99.

τετάρτου μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὑπῆρξε κρισιμωτάτη διὰ τὰς τύχας τῆς διανοήσεως. Κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ἐτέθησαν αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τῆς θρησκείας, ὅφ' ἦν ὁ Ἑλληνορωμαϊκὸς κόσμος διὰ τῶν ἐπιγεννημάτων του ἐκλήθη νὰ συνεχίσῃ τὴν οἰκουμενικὴν του ἀποστολὴν. Τιτανικὴ ὑπῆρξεν ἡ πάλη τῆς ἀνερχομένης χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας καὶ τῆς φθινοῦσης Ἀρχαιότητος. Ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀγῶνος ὑπῆρξεν ἡ συμπίλσις τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μετὰ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Οὕτω τὸ Βυζάντιον «ἐπανερχεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διανοήσιν διὰ μέσου τῆς χριστιανικῆς διανοήσεως» καὶ «ἀναλαμβάνει νῦν τὸ ἔργον νὰ διαμορφώσῃ τὴν χριστιανικὴν διανοήσιν ἐπὶ βοήθειά τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως»¹. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν συνετελέσθη ἄνευ συγκρούσεων. Ἀναγνωρίζεται σήμερον ὅτι αἱ χριστολογικαὶ διενέξεις, αἱ ὁποῖαι συνετάραξαν τὴν Ἐκκλησίαν, ὑπῆρξαν συναφεῖς πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ συγκερασμοῦ τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας μετὰ τῆς χριστιανικῆς σκέψεως². Ὅπως δὲ καὶ ἡ νέα θρησκεία παρεσκεύασε μὲν νέαν ἠθικὴν, οὐχὶ ὅμως καὶ νέαν φιλοσοφίαν. Καθ' ὅν δὲ τρόπον ὁ Χριστιανισμὸς παρέσχεν εἰς τὸν θρησκευτικῶς ἀναρχοῦμενον Ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον ἑνιαίαν θρησκείαν, κοσμοθεωρίαν καὶ ἠθικὴν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ Ἑλληνικὴ σκέψις παρέσχεν εἰς τὸν γεννώμενον χριστιανικὸν κόσμον τοὺς τρόπους τοῦ συλλογίζεσθαι καὶ τοῦ εἶναι· ἐχειραγώγησεν αὐτὸν πρὸς τὴν ὁδὸν τῶν μεγάλων πνευματικῶν ἀξιών τῆς παραδόσεως. Ἐκ τοῦ πνευματικοῦ τούτου ἀγῶνος δὲν προέκυψαν βεβαίως ἔργα πρωτότυπα καὶ ἀθάνατα· οὐχ ἦν τὸν ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσεως, ὑπῆχθη ὑπὸ τὴν πειθαρχίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ὠδηγήθη πρὸς τὴν μεγάλην τροχίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πᾶν ὅ, τι ἀπεδείχθη ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν Ἑλληνορωμαϊκὴν νοοτροπίαν ἀπεκόπη καὶ ἡ παρέμεινεν εἰς τὸ περιθώριον τοῦ «βαρβαρικοῦ» κόσμου ἢ ἐνεσωματώθη βραδύτερον μετὰ τῆς νέας κοσμοθεωρίας τοῦ Ἰσλαμισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, ἐλευθερουμένη τῆς κηδεμονίας τῆς Θεολογίας, κυμαινομένη μεταξὺ Ὁρθολογισμοῦ καὶ Μυστικισμοῦ, ἠνοίχθη εὐρύτατα εἰς τὴν ἐπήρειαν τῶν Πλατωνικῶν καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσοφημάτων.

Διὰ τε τὰς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεως καὶ τὰς μεθόδους ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία συνεχίζει κατὰ τινα τρόπον τὴν τῆς φθινοῦσης Ἀρχαιότητος. Ἐν τούτῳ εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν σκέψιν τῆς Δύσεως. Πολλὰ εἶναι τὰ σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ τῶν δύο πνευματικῶν σφαιρῶν τῆς χριστιανικῆς διανοήσεως, συχνὰ δὲ εἶναι αἱ ἐκατέρωθεν ἀσχοῦμαι

¹ Β. Τατάκη, *La Philosophie byzantine*, ἐν Παρισίοις, 1949, σελ. 24.

² Πρβλ. Endre Ivanka, *Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben*, ἐν Βιέννῃ, 1948.

ἐπιδράσεις. Καὶ αὕτη καὶ ἑκείνη εἶναι συνδεδεμένοι μετὰ τῆς Θεολογίας, τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦν. Ἀμφότεραι μετὰ πάθους ἡσχολήθησαν περὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ γνώσεως καὶ πίστεως. Κατὰ τὸν Emile Bréhier, ἡ δυτικὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία « ὑπῆρξεν εὐρεῖα πνευματικὴ ἐμπειρία ». Ἡ ἐμπειρία αὕτη συνίσταται εἰς τὴν « εἰσαγωγὴν τῆς ὀρθολογιστικῆς σκέψεως, τὴν ὁποίαν παρήγαγεν ἡ Ἑλλάς, εἰς τὸν χριστιανικὸν πολιτισμόν » συνίσταται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως »¹. Ὁ αὐτὸς πνευματικὸς ἀγὼν εἶναι τὸ κυριαρχοῦν χαρακτηριστικὸν τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. « Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία, λέγει ὁ Louis Bréhier, εἶναι ἡ ἔκφανσις τῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία ἀγωνίζεται νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως εἴτε διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀποδείξεως (Πλατωνικὴ καὶ Ἀριστοτελικὴ Σχολή), εἴτε διὰ τῆς ἐνοράσεως τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἐκστάσεως »². Ἀναμφισβητήτως ὁ ὁρίζων τῶν ἀρχαίων προτύπων εἶναι εὐρύτερος ἐν Βυζαντίῳ ἢ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ· ὅμως ἡ Βυζαντινὴ διανόησις δὲν προήχθη εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σύνθεσιν ὅσον ἡ δυτικὴ. Ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ τῶν δύο τούτων πνευματικῶν σφαιρῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου διαφορὰ κεῖται ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ Βυζάντιον δὲν ἐδέχθη τὸν λόγον ὡς ὄργανον τελείας γνώσεως καὶ ὅτι « διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ δέχεται μόνην τὴν μυστικὴν καὶ νοητικὴν μέθοδον, ἀρνούμενη τὴν μέθοδον τὴν λογικὴν »³. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Μυστικισμὸς οὗτος ὑπῆρξεν ὅλως ἰδιότυπος, διότι διὰ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου παρεσκεύασε τὴν εἰσδοχὴν τῆς νεοπλατωνικῆς σκέψεως εἰς τὴν χριστιανικὴν διανόησιν⁴.

Σ'

Αἱ αὐταὶ θεμελιώδεις ἀρχαὶ καὶ αἱ αὐταὶ γενικώτεραι περιστάσεις συνέτελεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας. Αὕτη παρουσιάζει πλοῦτον μορφῶν. Συνεχῆς καὶ ποικίλη, μεγάλη εἰς ὄγκον εἶναι ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ τῶν Ἑλλήνων τῶν μέσων αἰώνων. « Τὸ Βυζάντιον, λέγει ὁ Steven Runciman, παρήγαγεν ἐλάχιστα ἀθάνατα ἀριστουργήματα, δύναται ὅμως νὰ καυχηθῇ διὰ τὴν μακρὰν σειρὰν συγγραφέων εὐφυῶν καὶ εὐστρόφων, πολὺν περισσοτέρων παρὰ εἰς οἵανδήποτε ἄλλην χώραν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν »⁵. Τὰ εἶδη, τὰ ὁποῖα ἐξόχως ἐκαλλιεργήθησαν κατὰ τὴν Βυζαντινὴν

¹ Emile Bréhier, *La Philosophie du Moyen âge*, σελ. 433.

² Louis Bréhier, *La civilisation byzantine*, σελ. 421.

³ Παρὰ V. Valdenberg, *Sur le caractère général de la Philosophie byzantine*, ἐν *Revue d'Histoire de la Philosophie*, τόμ. 3 (1929), σελ. 286.

⁴ Β. Τατάκη, *Ἐνθ' ἄνωγ.*, σελ. 21.

⁵ Steven Runciman, *La civilisation byzantine*, σελ. 255.

ἐποχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας, εἶναι, πλὴν τῶν στενῶς θεολογικῶν, ἡ ποίησις, ἡ τε ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ θύραθεν, ἡ ρητορικὴ ὑπὸ τὰς ποικίλας μορφὰς αὐτῆς, ἡ Ἱστοριογραφία, ἡ Ἐπιστολογραφία, ἡ Ἀγιογραφία, ἡ σάτιρα, ἡ μυθιστορία, τὰ διδακτικὰ εἰς πεζὸν καὶ εἰς ἔμμετρον λόγον ἔργα κλπ.

Τὸ κεφαλαῖωδες φαινόμενον τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας εἶναι ὁ διχασμὸς τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως. Ἐν Βυζαντίῳ διακρίνομεν δύο παραδόσεις, τὴν λογίαν καὶ τὴν δημοτικὴν, αἵτινες ἀκολουθοῦν ἰδίαν ἐκάστη ἐξέλιξιν. Ἡ γλῶσσα δὲν ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν κριτήριον τῆς διακρίσεως ταύτης, ἀλλὰ καὶ ἡ καθόλου σύλληψις, αἱ ροπαὶ καὶ οἱ λογοτεχνικοὶ τρόποι, οἱ κρατοῦντες ἐν τῷ ἔργῳ. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ διχασμὸς οὗτος δὲν εἶναι φαινόμενον ἀποκλειστικῶς Ἑλληνικόν, ἀλλὰ καθολικώτερον σύμπτωμα τοῦ πνευματικοῦ βίου παντὸς ἱστορικοῦ ἔθνους. Ἡ ὀξύτης, ὅφ' ἦν τοῦτο ἐμφανίζεται ἐν Βυζαντίῳ, δικαιολογεῖται ἐκ τῆς μακρᾶς πνευματικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πάντως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ἔνθα ἡ οἰκουμένη ἐπιδίωξις τῆς Ἐκκλησίας ἐδημιούργησε Γραμματείας κατὰ τὸ πολὺ ὑπερεθνικὰς, ἡ μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ Φιλολογία ὑπῆρξε φιλολογία ἐθνικὴ, τοῦλάχιστον ἂφ' ἧς ἀπεσπάρθησαν αἱ νότιαι ἐπαρχαίαι τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου¹. Λογία ἡ δημώδης, αὕτη παραμένει οὐσιωδῶς ἡ ἐκδήλωσις τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, οὐχὶ δὲ ἐθνῶν ἑλληνιστῶν φθεγγομένων.

Ἡ λογία παράδοσις παρήγαγε Γραμματείαν, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς φιλολογίαν *Ἐπιγόνων*. Διὸ συγγραφεῖς τινες θεωροῦν αὐτὴν ὡς συνέχειαν τῆς Ἀλεξανδρινῆς². Ἡ *ἱστορικότης* εἶναι τὸ προέχον γνώρισμα τῆς λογοτεχνικῆς ταύτης παραγωγῆς. Ἡ καταθλιπτικὴ δουλεία τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος διαπιστοῦται καὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ μορφῇ καὶ ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν φιλολογικῶν εἰδῶν. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ἀπληροῖται τὴν ζωσαν γλῶσσαν καὶ ἐχρησιμοποίησε γλωσσικὸν ὄργανον δεδοκιμασμένον μὲν ἀλλὰ πεπαλαιωμένον καὶ δύσκαμπτον ἀπληροῖται τὴν πηγὴν τῆς πραγματικῆς ἐμπνεύσεως καὶ διὰ τοῦτο συνέθλιψε τὴν πλαστικὴν τῆς ἱκανότητα ὑπὸ

¹ Πρὸ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως ἡ Ἑλληνικὴ εἶχεν ἀποβῆ ἡ φιλολογικὴ γλῶσσα τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν. Πρβλ. τὰ παρατηρήματα τοῦ Paul Peeters, *Orient et Byzance. Le tréfonds oriental de l'Hagiographie byzantine*, ἐν Βρυξέλλαις, 1950, σελ. 71 κέ.

² Norman Baynes, *Some Aspects of byzantine Civilisation: Byzantine Studies and Other Essays*, σελ. 71 κέ. Louis Bréhier, *La civilisation byzantine*, σελ. 329 κέ. Πρβλ. καὶ τὴν παλαιότεραν ἔργασίαν τοῦ A. Heisenberg, *Die Grundlagen der byzantinischen Kultur*, ἐν *Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*, 23 (1909), σελ. 196-208.

τὸ βάρος ἀρχαιοπρεπῶν λέξεων καὶ σχολιῶν συντακτικῶν τεχνασμάτων. Τοῦτο ἀπὸ τινος ἐπόψεως ἀπεμάκρυνεν αὐτὴν τῆς πραγματικῆς δημιουργίας. Ὅμως εἶναι ἱστορικῶς ἐσφαλμένη ἡ γνώμη, ὅτι ἡ προσήλωσις εἰς τὴν παράδοσιν ὑπῆρξεν ἐπιζήμιος διὰ τὴν μεσαιωνικὴν πολιτείαν καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐχόμενοι τῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἐχάλευσαν οἱ ἀρχαῖοι, στοιχοῦντες ἐπὶ τὰ ἴχνη τῶν μεγάλων πνευματικῶν ἡγετῶν τῆς Ἀρχαιότητος, οἰκειούμενοι καὶ αὐτὸ τὸ περίβλημα τῆς σκέψεώς των, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν παρήγαγον μὲν σύνολον πρωτοτύπου καὶ πηγαιᾶς λογοτεχνίας, ἀλλὰ διετηρήσαν καὶ προσέβαλον εἰς τὴν ἐκβιασθαιθεῖσαν ἀνθρωπότητα ὥς κανόνα βίου τὰ ἀγαθὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Οὕτω δέ, μαχόμενοι ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς Εὐρώπης, κατῴρθωσαν νὰ προδιαγράψουν τὰς μελλοντικὰς μορφὰς τῆς Εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς κοινότητος.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ λογία παραγωγή τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει πλουτοὺν μορφῶν. Μακρὰ σειρά ἱστορικῶν συγγραφέων, ἀπὸ τοῦ Προκοπίου μέχρι τοῦ Χαλκοκονδύλη, κοσμεῖ τὴν Φιλολογίαν τοῦ Βυζαντίου. Οὗτοι παρέσχον ἐξαίρετα τεκμήρια ἱστορικοῦ πνεύματος, ἀντικειμενικότητος, ἱκανότητος συνθετικῆς, ἐκτάκτου ὕφους καὶ περιγραφικῆς δυνάμεως. Ὡς πρότυπα ἔσχον τοὺς μεγάλους ἱστορικοὺς τῆς Ἀρχαιότητος. Ὁ Θουκυδίδης ἡξιώθη ἰδιαίτερας τιμῆς παρ' αὐτοῖς. Τεράστιος εἶναι ὁ ὄγκος τῆς Γραμματείας, τῆς φερομένης ὑπὸ τὸν γενικώτερον τίτλον τῆς Ρητορικῆς. Εἶναι εἰσέτι πρόωρον νὰ ἐκτιμήσωμεν δεόντως τὸ εἶδος τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνομεν τὰ ρητορικά προγυμνάσματα, λόγους πανηγυρικοὺς, ἐπιταφίους, παραινετικούς, ἀπολογητικούς, ἐγκώμια ἐν γένει, τὰς «ἐκφράσεις», τὴν Ἐπιστολογραφίαν. Λυποῦν τὸν ἀναγνώστην ἡ ὅλη διατύπωσις τῶν περιτέχνων τούτων συγγραμμάτων, ὁ φόρτος τῶν λέξεων καὶ τῶν εἰκόνων, ἡ ὑπερβολή, ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἀρχαιότητα, οἱ πλατυασμοί, οἱ κοινοὶ τόποι καὶ ἡ πλαδαρότης τῶν διανοημάτων. Οὐχ ἥτιον μακροτέρα ὁπωσοῦν ἀναστροφή μετὰ τῶν κειμένων τούτων ἀποκαλύπτει συγγραφικὰς ἱκανότητας, ἀρχαιογνωσίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν, δραματικότητα ἐνίοτε, βαθεῖαν ἀνθρωπιστικὴν διάθεσιν. Τινὰ τῶν ἔργων τῶν τελευταίων αἰώνων παραμένουν μέχρι τοῦ νῦν ἀξιολογώτατα μνημεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοπατρίας. Ἀλλὰ ἀποτελοῦν σημαντικὰς ἱστορικὰς πηγὰς. Ἡ σάτιρα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ χαρακτηριστικὰ τινὰ δείγματα καυστικότητος καὶ εἰρωνείας. Εἰς τὸν κλάδον τοῦτον ὁ Λουκιανὸς ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον.

Ἡ θύραθεν λογία ποίησις, πενιχρὰ καὶ ψυχρά, ἐστερημένη ποιητικῆς πνοῆς καὶ εἰλικρινοῦς συγκινήσεως, εἶναι «τὸ μετριώτερον εἶδος, τὸ ὁποῖον παρήγαγεν ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία»¹. Μετριώτατοι ποιηταί, ὁ Γεώργιος Πισίδης, ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος, ὁ Ἰωάννης ὁ

¹ Louis Bréhier, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 371.

Κυριώτης ἢ Γεωμέτρης, ὁ Χριστόφορος ὁ Μυτιληναῖος, ὁ Ἰωάννης ὁ Μαν-
ρόπου, ὁ Πρόδρομος, ὁ Μανουὴλ Φιλῆς, ὁ Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης, ὁ Με-
λιτηνιώτης κ.ἄ., ἀνῆκουν εἰς τὸ ποιητικὸν πάνθειον τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' οἱ
στίχοι των σπανίως ἀποκαλύπτουν εἰλικρινεστέραν ποιητικὴν διάθεσιν.

Ἐν τῷ ποιητικῷ τούτῳ πανθέῳ, ἐν τῇ λογίᾳ πεζογραφίᾳ οἱ μελετηταὶ
τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἰς μάτην ἀναζητοῦν τὸν ἐξέχοντα συγγραφέα ἢ
ποιητὴν. Τὸ Βυζάντιον δὲν παρήγαγεν Ὀμήρους καὶ Αἰσχύλους, Δάντας καὶ
Σαίκσπηρους, Πλάτωνα καὶ Θουκυδίδας, Pascal καὶ Goethe. Ὁ οὐρανὸς
τον εἶναι κατὰσπαρτος ἀπὸ ἀστέρων, ἀπουσιάζουν ὅμως ἐξ αὐτοῦ οἱ ἥλιοι.
Πᾶν ὅ,τι οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων χρόνων κατέλιπον μέγα καὶ αἰτίδιον ἐν τῇ
τέχνῃ τοῦ λόγου εὗρηται ἐν τῇ θρησκευτικῇ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει.
Ἡ ποίησις αὕτη ὑπῆρξεν ἡ κατ' ἐξοχὴν ποίησις τῶν Βυζαντινῶν¹, ἡ γνη-
σίᾳ ἔκφρασις τοῦ βίου καὶ τῶν ἀναζητήσεων τῆς ψυχῆς ἔθλους, τελούντος
ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ χριστιανικοῦ ἰδεώδους. Ἡ καταξίωσις αὐτῆς « προέ-
ρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν γνησίαν ἔκφρασιν τῆς ἐσωτερικῆς ἀνθρωπίνης
πάλης, οὐχὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα ἡρωϊσμοῦ μοιρολατρικοῦ ἢ μηδενιστικῆς ἀντιλή-
ψεως τῆς ζωῆς, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν κοσμικὴν φιλολογίαν, ἀλλ' ὑπὸ τὸ
πρίσμα τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, ὅπως τὴν ἔζησαν εὐσεβεῖς ἄνδρες
ἱερωμένοι καὶ μονασταί, οἱ ὅποιοι ἀπληροῦνθησαν τὰ ἐγκόσμια καὶ προσεπά-
θησαν διὰ ψυχικῆς ἀνατάσεως, μελέτης τῶν θείων καὶ μελέτης τοῦ θανάτου,
διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς καταπονήσεως τοῦ κοσμικοῦ στοιχείου, τὸ ὅποιον
ἀντεπροσώπευε τὸ χοικὸν σῶμα, νὰ ἐπικοινωνήσουν πρὸς τὴν αἰτίδιον θείαν
οὐσίαν »². Ἐν τῇ ποιήσει ταύτῃ ἡ Βυζαντινὴ ἔμπνευσις, καταλύουσα τοὺς
κλοιοὺς τῆς Ἑλληνιστικῆς παραδόσεως, ἀνεῦρε προσφνεῖς μορφὰς ἐκφράσεως
τοῦ παλμοῦ καὶ τῆς ἀνωτέρας αὐτῆς πνοῆς. Περιλαμβάνουσα ἡ ἐκκλησια-
στικὴ ποίησις ἰδεώδη ἀνώτερα, τείνουσα πρὸς τὸ ὑπέρογτον ἀγαθὸν τῆς
μετὰ τοῦ θείου κοινωνίας καὶ τῆς ἐν τῷ θείῳ *συγχύσεως*, ἀνυψοῦσα τὸν
λόγον εἰς τὸ μέτρον τῶν διανοημάτων, ἐκφράζουσα δ' οὐχ ἥττον τὰ συναι-
σθήματα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς τρυφερότητος, τὰ ὅποια ἡ ἐποχὴ δὲν ἐπέτρεψε
νὰ ἐκδηλωθοῦν ἄλλως, ἀνεδείχθη εἰς ποίησιν πραγματικὴν καὶ μεγάλην,
ὑπερτέραν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις τῶν Βυζαντινῶν *μεσεύει*,
εὐρίσκεται δηλονότι μεταξὺ τῆς λογίας καὶ τῆς δημώδους παραδόσεως, μετέ-
χουσα ἐκείνης μὲν ὥς πρὸς τὴν μορφὴν, ταύτης δὲ ὥς πρὸς τὸ περιεχόμενον
καὶ τὰς γενικωτέρας ροπὰς. Εἰς τὴν δημωδεστέραν παράδοσιν καὶ διὰ τὴν
γλῶσσαν ἀλλὰ καὶ τὴν ἔμπνευσιν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν καταλέγομεν τὰς χρο-

¹ Ν. Β. Τωμαδάκης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ἔκδ. β',
τόμ. Α', τεύχος β', ἐν Ἀθήναις, 1958, σελ. 161.

² Αὐτόθι, σελ. 338 κέ.

νογραφίας καὶ τὰ χρονικά, τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων τῆς Ἀγιογραφίας, ποιήματα ἱστορικά, θρησκευτικά καὶ ἡθοπλαστικά, ἔργα σατιρικά, τὰς μυθιστορίας, τὰς εἰς πεζὸν καὶ ἔμμετρον λόγον, καὶ ὁλόκληρον τὸν ἐπικὸν κύκλον τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ὁποῦν κύριον πυρῆνα ἀποτελεῖ τὸ ἔπος καὶ τὰ ᾄσματα τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα.

Ἡ δηλωδεστέρα Βυζαντινὴ Φιλολογία ἀπομακρύνεται τῆς αὐστηρᾶς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τῶν κλασσικῶν σχημάτων. Νεωτερίζει καὶ ὥς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ ὥς πρὸς τὰ εἶδη καὶ ὥς πρὸς τοὺς τρόπους. Λαμβάνει τὰ θέματα καὶ τὴν πρώτην ὕλην εἴτε ἐκ τοῦ κατ' ἡμέραν βίου εἴτε ἐξ ἄλλων φιλολογικῶν. Δέχεται καὶ ἐπεξεργάζεται ὀθνεῖα στοιχεῖα, γενικῶς δὲ ἀνοίγεται εὐρύτερον εἰς τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις. Τὰ λαϊκὰ ἢ λαϊκότροπα μνημεῖα τῆς ἀπευθύνονται καὶ συγκινοῦν εὐρύτερα στρώματα τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἢ ὅποια κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῆς μέρος δὲν δύναται νὰ προσοικειωθῇ ἐν τῷ συνόλῳ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν. Διὰ τῶν περὶ ἁγίων ἱστορημάτων, διὰ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους καὶ τοῦ ἐπικοῦ κύκλου, διὰ τῶν μυθιστορικῶν, τῶν παντοίων ἀφηγημάτων καὶ τῶν θρύλων, ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς ἠδυνήθη νὰ ἐκφράσῃ οὐ μόνον τὰ ἀφελέστερα συναισθηματά του, ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ τῶν θεμελιωδῶν του συντελεστῶν: τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν συναίσθημα καὶ τὸ ἠρωϊκὸν στοιχεῖον.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθοῦν βραχεῖαι διευκρινήσεις ὅσον ἀφορᾷ ἰδιαίτατα εἰς τὰ ἀγιολογικὰ μνημεῖα καὶ εἰς τὰς κατὰ μίμησιν ξένων προτύπων μυθιστορίας. Ὑπὸ τὸ γενικώτερον εἶδος τῆς Ἀγιογραφίας περιλαμβάνομεν ἔργα διαφορώτατα: τοὺς βίους ἁγίων, τὰ μαρτυρολόγια, τὰ συναξάρια, τὰ ἐγκώμια, τὰ θαύματα κλπ. Ὡς εἶναι φυσικόν, ἡ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία τῶν πρωτῶν χρόνων ὑπέστη ἐντονωτάτας τὰς ἐπιδράσεις, ἀμέσους καὶ ἐμμέσους, τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐνθα ἀνεπτύχθη ἐξόχως ὁ ἀσκητικὸς καὶ μοναχικὸς βίος. Διὰ τοῦ σπουδαιοτάτου βιβλίου του *Orient et Byzance. Le tréfonds oriental de l'Hagiographie byzantine* (ἐν Βρυξέλλαις, 1950), ὁ πατὴρ Paul Peeters προσεκόμισε ἄφθονον ὕλην καὶ παρατηρήματα καίρια εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ θέματος. Ἡ Ἀνατολή, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ ἡ Μεσοποταμία, ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Ἰβηρία καὶ ἐπέκεινα τούτων ἡ Νουβία καὶ ἡ Αἰθιοπία δὲν ὑπέστησαν μόνον τὴν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ παρέσχον εἰς τοῦτον σημαντικὰ δάνεια. « Σύροι, Ἀρμένιοι, Ἀνατολικοὶ πάσης ἐθνικότητος, ἐγκατεστημένοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει, δὲν θὰ ἦσαν πιστοὶ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς φυλῆς των, ἐὰν κατέλειπον τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ τῆς δόξης τῶν Ἐκκλησιῶν των... »¹ Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ Βυζαντινὴ Ἀγιογραφία, ἢ ὅποια ἤνοιξε τοὺς θησαυροὺς

¹ Paul Peeters, "Ενθ' ἀνωτ., σελ. 151.

της εἰς ὅλον τὸν κόσμον, εἶναι ὀφειλέτις εἰς τὰς Ἀνατολικὰς¹, ἡ δὲ ἐπίσημος ἀγιολογικὴ Γραμματεία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας φέρει σαφῆ τὰ ἔγνη τῆς ἐπεξεργασίας ἀμοιβαίας διεισδύσεως². Παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰς πυκνὰς σελίδας, ἔνθα ὁ διαπρεπὴς ἐρευνητὴς μετὰ τινος ἴσως μονομερείας ἀποδεικνύει τὰς προτάσεις του, καὶ ἀρκούμεθα νὰ παραθέσωμεν ἔνταῦθα ἀπόψεις αὐτοῦ περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἀγιογραφίᾳ. Ὁρῶμενος ἐκ τῆς διαπιστώσεως ὅτι ἀγιολογικὰ κείμενα μετεφράσθησαν ἐκ τῆς Συριακῆς διαλέκτου, ἐκ τῆς Ἀραβικῆς, τῆς Ἀρμενικῆς, τῆς Γεωργιανῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ὁ πατὴρ Peeters λέγει· ἀκόμη καὶ ἂν ἡδυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν πλήρη ἀναγραφὴν τῶν ἔργων τούτων, αὕτη « οὐδόλως θὰ ἐβοήθει ἡμᾶς νὰ κατανοήσωμεν καλύτερον εἰς τί κυρίως συνίσταται ἡ θηρησία, τὴν ὁποίαν ὁ Ἑλληνισμὸς ὀφείλει εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ δουλωθείσας φυλάς. Πολλὰ, τὰ πλεῖστα ἴσως τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἡ Ἑλληνικὴ Ἀγιογραφία κατέστησε κτῆμα αὐτῆς διὰ μεταφράσεως, δὲν συνετέλεσαν εἰς τὸν πλουτισμὸν της. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει, οὐδὲν προσθέτουν εἰς τὰς βαθείας πηγὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ Ἑλληνικὴ μεγαλοφυΐα ἠντλήσῃ μέρος τῆς δυνάμεως ἐπεκτάσεως καὶ τῆς καταπλησσοῦσης γονιμότητος »³. Εἰς τὴν ἰδιόζουσαν ταύτην φιλολογίαν, ἡ ὁποία εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ἑλληνισμὸς ἔδωκε τὴν σφραγίδα τοῦ πνεύματός του. Ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ Ἀγιογραφία ἔχει σχέσιν μετὰ τῆς τέχνης τοῦ λέγειν καὶ τοῦ γράφειν. Σπανίως ἡ λογοτεχνικὴ ἐπιτήδευσις ἀπουσιάζει ἐκ τῶν ἔργων τούτων. Διὸ ἐπεβλήθησαν εἰς αὐτὴν « οἱ νόμοι τῆς σοφιστικῆς, τῆς ὁποίας οἱ Ἕλληνες μόνον κατεῖχον τὸ ἀπόρρητον. Ἐν τούτῳ δ' ἀκριβῶς οὐδεμία οὐσιώδης μεταβολὴ ἐπηνέχθη εἰς τὰς παλαιὰς ἐπιδιώξεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ... »⁴. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἀναγεννωμένου Ἀνθρωπισμοῦ κατίσχυσε ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ ἀφελεστέρα ἀγιολογικὴ φιλολογία νὰ τραπῇ πρὸς τὴν Ρητορικὴν⁵. Τὸ ἀγιολογικὸν ἔργον τοῦ Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ εἶναι ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης διδακτικόν⁶.

Ἐξ ἄλλου ἡ δημώδης Φιλολογία τῶν Βυζαντινῶν ἀσμένως ἠντλήσεν ἐκ προτύπων ξένων. Καὶ ἐξ ἀνατολῶν καὶ ἐκ δυσμῶν οἱ Ἕλληνες τῶν μέσων

¹ Αὐτόθι, σελ. 49.

² Αὐτόθι, σελ. 152.

³ Αὐτόθι, σελ. 50.

⁴ Αὐτόθι, σελ. 76.

⁵ A. Ehrhard, ἐν K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Α', σελ. 360 κέ.

⁶ Stéphane Binon, Nicéphore Grégoras, rhéteur et historien, d'après son « Eloge de Mercure », ἐν Bulletin de l'Institut histor. Belge de Rome, τόμ. 19 (1938), σελ. 144 - 174.

χρόνων παρέλαβον και διεσκεύασαν ἔργα ἢ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησαν ἐν τῇ μυθιστορίᾳ. Ἐξ ἀνατολῶν καταγεται τὸ περιφνημον θρησκευτικὸν ἀφήγημα « Βαρλαάμ και Ἰωάσαφ », τοῦ ὁποῖου τὴν Ἑλληνικὴν διασκευὴν ἀπέδωκε τελευταίως εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν ὁ Franz Dölger¹. Τὸ « ἱστορικὸν Σύντῖπα τοῦ Φιλοσόφου » τοῦ Μιχαὴλ Ἀνδρεοπούλου ἔχει ληφθῆ ἑμμέσως ἐκ τοῦ Pantchatantra. Ἐκ τοῦ Ἰνδικοῦ τούτου ἔργου προῆλθεν ὠσαύτως ἡ ἱστορία Kalilah-va-Dimnah, τὴν ὁποίαν διέσκεύασεν ὑπὸ τὸν τίτλον « Στεφανίτης και Ἰχνηλάτης » ὁ μάγιστρος Συμεὼν Σῆθ περὶ τὸ ἔτος 1080. Τινὰ τῶν ἀνατολικῶν τούτων ἔργων διεβιβάσθησαν εἰς τὴν Δύσιν διὰ τοῦ Βυζαντίου².

Ἡ ἐπίδρασις τῆς Δύσεως ἐπὶ τὴν δημώδη Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν τοῦ Βυζαντίου ἐλέγχεται κυρίως ἐν ταῖς μυθιστορίαις « Τὰ κατὰ Καλλίμαχον και Χρυσορρόην », « Βέλθανδρος και Χρυσάντζα », « Λύβιστρος και Ροδάμνη », « Φλώριος και Πλατζιαφλώρα » και « Ἰμπέριος και Μαργαρώνα ». Ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν τῶν λαϊκῶν τούτων μυθιστοριῶν ἀποτελεῖ ἐν τῇ συγκριτικῇ Φιλολογίᾳ σπουδαιότατον πρόβλημα. Μέχρι τοῦδε δύο μόνον ἀνήχθησαν μετ' ἀσφαλείας εἰς συγκεκριμένα δυτικὰ πρότυπα. Τὸ μυθιστόρημα « Φλώριος και Πλατζιαφλώρα » στηρίζεται ἐπὶ τοῦ Τοσκανικοῦ ποιήματος τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος « Il Cantare di Fiorio e Biancifiore », τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ και τοῦτο διασκευὴν τοῦ γνωστοῦ Γαλλικοῦ ἱστορήματος « Floire et Blanchefleur ». Ἐπίσης ὁ « Ἰμπέριος και Μαργαρώνα » σχετίζεται μετὰ τῆς Γαλλικῆς μυθιστορίας « Pierre de Provence et la Belle Maguelonne ». Τῶν ἄλλων ἡ προσέλευσις ἀμφισβητεῖται, τῶν δὲ « Τὰ κατὰ Καλλίμαχον και Χρυσορρόην » ἐξαίρονται αἱ λαϊκαὶ Ἑλληνικαὶ πηγαί³. Ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἐπό-

¹ Franz Dölger, Der griechische Barlaam-Roman ein Werk des H. Johannes von Damaskos, Studia Patristica et Byzantina, herausgegeben von J. M. Hœck, 1, Ettal, 1953.

² Paul Peeters, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 164.

³ Ἐκ τῆς νεωτάτης περὶ τῶν θεμάτων τούτων βιβλιογραφίας μνημονεύομεν τὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Μ. Μανούσακα, Les romans byzantins de chevalerie et l'état présent des études les concernant, ἐν Revue des études byzantines, τόμ. 10 (1952/1953), σελ. 70-83. Marcel Pichard, Sur les fondements historiques des romans « d'Imbérius et de Margaronna » et « de Pierre de Provence et de la Belle Maguelonne », Αὐτόθι, σελ. 84-92. Γεωργίου Μέγα, Καλλιμάχου και Χρυσορρόης ὑπόθεσις, ἐν Mélanges Octave et Melpo Merlier, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1956, σελ. 147-172. Ἀντ. Σιγάλα, Μεθοδολογικὰ προβλήματα. Τὸ μυθιστόρημα Βέλθανδρος και Χρυσάντζα και ἡ ἀποκατάστασή του, Αὐτόθι, σελ. 355-377. Βυζαντινὰ Ἰποκτικά μυθιστορήματα, ἐπιμέλεια Ἑμμ. Κριαρᾶ, « Βασικὴ Βιβλιοθήκη », 2, ἐν Ἀθήναις, 1955. Le Roman de Callimachos et de Chrysorhoé. Texte établi et traduit par M. Pichard, ἐν Παρισίῳ, 1956. Πρβλ. Paul Lemerle, A propos d'une

ψεως βλέποντες τὰ πράγματα, τοῦτο ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι οἱ ποιηταὶ ἦ διασκευασταὶ τῶν δημιουργημάτων τῆς ξένης μυθιστορίας προσήρμωσαν ταῦτα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ τόπου, παρεμβάλλοντες στοιχεῖα, εἰλημμένα ἄλλοτε μὲν ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας παραδόσεως, Ἑλληνιστικῆς καὶ μεσοχρονίου, ἄλλοτε δὲ ἐκ τοῦ λαϊκοῦ μύθου. Ἐν τῇ συντόμῳ ἄλλα περιεκτικῇ διατριβῇ περὶ τῶν « Ἱπποτικῶν μυθιστοριῶν ἐπὶ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους » (1911) ὁ J. B. Bury ὡς ἀκολούθως συνώψισε τὰς περὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν γνώμας του: « Ὅτε οἱ ἱππῶται τῆς Δύσεως ἤλθον καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους των, οἱ Ἕλληνες κατεῖχον ἤδη, ἐκτὸς τῆς ἰδίας αὐτῶν τεχνικῆς, ὅλας τὰς ἰδέας, τὴν ὕλην καὶ τὴν παρασκευὴν διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ἱπποτικῆς μυθιστορίας ». Ἐπομένως οὐδόλως ἐκπλήσσει τὸ ὅτι, παρὰ τὴν κοινωνίαν τῶν δύο πολιτισμῶν, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ, ἡ Γαλλικὴ ἱπποτικὴ Φιλολογία δὲν κατώρθωσε νὰ ἀσκήσῃ τὴν γοητείαν της ἐν ᾧ μέτρῳ ἥσκησεν αὐτὴν ἀλλαχοῦ, ἐν Γερμανίᾳ φέρ' εἰπεῖν. Ἡ μυθιστορία τῆς Δύσεως δὲν ἤλθεν ὡς ἀποκάλυψις εἰς λαόν, ὅστις εἶχεν ἤδη ἐν τῇ ἰδίᾳ Φιλολογίᾳ θέματα, ἰδεώδη καὶ παραδόσιν πλασμάτων τῆς φαντασίας. Ἡ ἀσκηθεῖσα ὑπὸ τῶν Γάλλων καὶ τῶν Ἱταλῶν ἐπίδρασις ἐχρησίμευσεν ἀπλῶς ὡς ἐρέθισμα διὰ τὴν παραγωγὴν οὐ μόνον διασκευῶν, ἀλλὰ καὶ πρωτοτύπων ἔργων, τὰ ὅποια ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν ζήτησιν τῆς κοινωνίας. « Οὐχ ἤτιον τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι Ἑλληνικῆς, οὐχὶ δὲ ξένης προελεύσεως » στηρίζονται οὐχὶ ἐπὶ ξένης, ἀλλὰ ἐπὶ ἐθνικῆς παραδόσεως — ἐπὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἔπους καὶ τῆς ἐρωτικῆς μυθιστορίας, ἡ ὁποία ἐγεννήθη κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικούς χρόνους ». Ὑπολείπονται, βεβαίως, τῶν καλυτέρων Γαλλικῶν συνθέσεων. Δὲν ἔχουν τὴν σφραγίδα τῆς κοσμοπολιτικῆς Φιλολογίας. Δὲν εἶναι ὅμως δημιουργήματα ὀθνεῖα καὶ ἐκ δευτέρας χειρός. « Ἡ δυτικὴ Εὐρώπη ἔπαιξε σημαῖνον πρόσωπον, δημιουργοῦσα τὰς κοινωνικὰς συνθήκας, ὑφ' αἷς ἀνεφάνησαν. Εἶναι ὅμως ταῦτα κατὰ τὰ καίρια αὐτῶν γνωρίσματα, κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλην ὡς καὶ κατὰ τὴν μορφήν, ἀποτέλεσμα ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως, νόμιμον γέννημα Φιλολογίας, ἡ ὁποία εἶχε πάντοτε τὴν συνήθειαν νὰ λαμβάνῃ μικρὰ καὶ νὰ δίδῃ μεγάλα »¹.

Z'

Ὀλίγαι λέξεις πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ περὶ τῆς Τέχνης. Ἐν τῇ καθολικῇ ταύτῃ μορφῇ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν οἱ συγγραφεῖς εὗρισκουν ἀριδηλοτέραν τὴν προσφορὰν τῆς Ἀνατολῆς. « Ἡ Βυζαντινὴ

récente édition du roman de Callimachos et de Chrysorrhoeé, ἐν Revue des études byzantines, τόμ. 15 (1957), σελ. 289 - 291.

¹ J. B. Bury, *Romances of Chivalry on Greek Soil*, ἐν Ὁξφόρδῃ, 1911, σελ. 23 - 24.

Τέχνη, λέγει ὁ Paul Lemerle, ἔχει ὀπισθεν αὐτῆς ὁλόκληρον τὴν ἱερὰν τέχνην τῆς παλαιᾶς Ἀνατολῆς. Εἶναι ἀνατολικὴ καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ τεχνικῇ... Εἶναι κυρίως ἀνατολικὴ ἐν τῇ ἐμπνεύσει... »¹

Ἡ Τέχνη εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικῶν καὶ ἐν ταυτῷ πρωτοτύπων δημιουργημάτων τοῦ Βυζαντινοῦ πνεύματος, ἡ πνευματικὴ ἔκφρασις, διὰ τῆς ὁποίας τὸ Βυζάντιον κατώρθωσε νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τοῦ ἰδίου χώρου καὶ τοῦ ἰδίου χρόνου καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἀθανάτους ἐθνικὰς καὶ ὑπερεθνικὰς ἀξίας. Ἡ ἐπέκτασις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἐν τῷ χώρῳ καὶ ἡ ἐπιβιώσις αὐτῆς πέρα τῶν ὁρίων τοῦ βίου τῆς Αυτοκρατορίας εἶναι ἀναμφισβήτητα τεκμήρια τοῦ ὑπερεθνικοῦ τούτου χαρακτῆρος. Ἐκτὸς τῶν χωρῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ τῆς Ρωσίας, ἡ Τέχνη τοῦ Βυζαντίου διὰ τῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων ἐπιδράσεων κατέκτησε τὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἰταλίαν, δὲν ἔμεινε δὲ ξένη πρὸς τὰς καλλιτεχνικὰς ροπὰς τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

Διὰ τοῦ συνόλου τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων, διὰ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς Ζωγραφικῆς, τοῦ διακόσμου, τῆς μικρογραφίας, τῆς μικροτεχνίας, τὸ Βυζάντιον παρεσκεύασε γλῶσσαν μεταφυσικὴν, ἡ ὁποία ἐγένετο καταληπτὴ καὶ ἀποδεκτὴ ὑπὸ μεγάλου μῆματος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Καθόλου εἰπεῖν, ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη ὑπῆρξε τέχνη θρησκευτικὴ, πνευματικὴ, τέχνη τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ υπερβατικοῦ, ἀπρόσωπος καὶ συντηρητικὴ, ἀλλὰ καὶ τέχνη αὐτοκρατορικὴ². « Τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον τίθεται εἰς τὸν Βυζαντινὸν καλλιτέχνην, λέγει ὡσαύτως ὁ Paul Lemerle, δύναται νὰ γίνῃ καταληπτόν, μόνον ἐὰν παύσωμεν νὰ βλέπωμεν ἐν τῷ Ἀνατολικῷ Κράτει τὴν συνέχειαν καὶ τὴν παρακμὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους τῆς Δύσεως... Ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι ἱστορικῶς ψευδὴς καὶ ἐμποδίζει νὰ κατανοήσωμεν τὰ πράγματα. Μεταξὺ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους παρεντίθεται ἡ ἐπανάστασις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλ' ἰδιαίτατα ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη προέβη περαιτέρω πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, διότι τῆς ἐπαναστάσεως ἐκεῖνης ἀπεκόμισε πληρόστερον τὰ ἀποτελέσματα. Κατὰ τοῦτο ὑπῆρξε τέχνη ὁλοκληρωτικὴ. Δὲν εἶναι μόνον τέχνη χριστιανικὴ, ἀλλ' ἡ μᾶλλον χριστιανικὴ ἐξ ὅλων τῶν τεχνῶν, τὰς ὁποίας ἐνέπνευσεν ὁ Χριστιανισμός »³. Θὰ ἡδυνάτο τις νὰ προσθήσῃ ὅτι αὕτη ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα « τοῦ διαλόγου μετὰ τὸν Θεόν », ὥς θὰ ἔλεγεν ὁ André Malraux.

Δὲν εἶναι ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ νὰ ἀσχοληθῇ ἐν τῇ γενικῇ ταύτῃ ἐκτιμή-

¹ Paul Lemerle, *Psychologie de l'art byzantin*, ἐν *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, Μάρτιος 1952, σελ. 57.

² Paul Lemerle, *Le style byzantin*, ἐν *Παρισίοις*, 1943, σελ. 19 κέ.

³ Paul Lemerle, *La psychologie de l'art byzantin*, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53.

σει τῶν πραγματίων περὶ τὰ μνημεῖα καὶ τὰς τεχνοτροπίας, περὶ τὴν τεχνικήν, τὰς ἐξελίξεις καὶ τοὺς σταθμούς. Πλὴν τοῦ θέματος τῆς ἐπεκτάσεως τῶν καλλιτεχνικῶν ροπῶν κατὰ τὸν χρόνον, τὸ ὁποῖον ἔχει γενικώτερον ἱστορικὸν διαφέρον, τίθεται εἰς αὐτόν, ἀναζητοῦντα τὰς ἀφορμὰς τοῦ Κράτους καὶ πολιτισμοῦ, τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐνετοπίσθη εἰς τὸ ἐρώτημα *Orient oder Rom*, τὸ ὁποῖον ἔθεσεν ἀπὸ τοῦ 1901 ὁ Josef Strzygowski, ὅστις ἀρχικῶς μὲν ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ ρόλον ἔπαιξεν ἡ Ἑλλὰς διὰ τὴν Ἀρχαιότητα ἔπαιξε καὶ τὸ Ἰράν διὰ τὸν γεννώμενον χριστιανικὸν κόσμον, ἀκολούθως δὲ ἐστράφη πρὸς τὴν Ἀρμενίαν, ἵνα ἀναζητήσῃ τὰ ἀπώτερα πρότυπα¹. Ἡ ἔρευνα τῶν μνημείων καὶ τῶν τεχνοτροπιῶν ἀπέδειξε τὸ μονομερές, τὸ ἀπόλυτον καὶ ἐν τισι τὸ ἐσφαλμένον τῶν θεωριῶν τούτων. Εἰς ἀπολύτους ὁσαύτως γνώμας ἔφθασε καὶ ἡ ἀντίθετα πρεσβεύουσα Ἰταλικὴ καὶ Ἰταλιανίζουσα σχολὴ ἀπὸ τοῦ G. Rivoira καὶ ἀκολούθως, καθ' ἣν μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἰταλίας ἐπὶ τὴν πρῶτον χριστιανικὴν καὶ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην, ἰδίᾳ ἐν τῇ Ἀρχιτεκτονικῇ. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ J. B. Ward Perkins, ὁμιλῶν περὶ τοῦ Ἰταλικοῦ στοιχείου ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ Ρωμαϊκῇ καὶ τῇ πρωτῇ μεσαιωνικῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, ἀπέκρουσε τὰς θεωρίας τοῦ Strzygowski καὶ προσεπάθησε νὰ περιορίσῃ τὴν Ἰταλιανίζουσαν θεωρίαν εἰς τὰ λογικά της ὅρια. Ἡ μείωσις τοῦ ρόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ μειονέκτημα καὶ τῶν δύο σχολῶν². Ἐν συνεχείᾳ ὁ E. H. Swift ἐν τῷ ἔργῳ *Roman sources of Christian art*, ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ, 1951, ὑπερβάλλει ἄνευ πρωτοτύπων παρατηρημάτων τὴν Ρωμανίζουσαν θεωρίαν: «ὁ οὕτω ὀνομαζόμενος Βυζαντινὸς ρυθμὸς, εἶπεν, ἀσφαλῶς μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος, θὰ ἔπρεπεν ἀκριβέστερον νὰ ὀνομασθῇ μεσαιωνικὸς Ρωμαϊκός». Εἰς τὸ ἐρώτημα *Orient oder Rom*? ἀπεκρίθη ἀνεπιφυλάκτως: *Rom*³.

Περὶ σφόδρον πάσης ἄλλης πνευματικῆς ἐκφοράσεως ἡ Τέχνη τοῦ Βυζαντίου, ὥς πᾶσα τέχνη, καὶ αὕτη ἡ ἀρχαϊκὴ Ἑλληνική, παρέλαβεν ἔξωθεν στοιχεῖα, σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ καὶ ἀνατολικά, εἴτε διὰ τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ συγκρητισμοῦ, εἴτε ἀπ' εὐθείας. Παρὰ ταῦτα ἔναντι τῶν ἄλλων τεχνῶν διατηρεῖ αὕτη πλήρη ἀνεξαρτησίαν. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀνατολίζοντες ἀναγνωρίζουν τὸ πρᾶγμα. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, παρατηρεῖ ὁ Paul Lemerle, μολονότι ἔθραυσε τοὺς δεσμοὺς μετὰ τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, «ὅμως δὲν ἐπανεῦρε τὴν ἱερὰν ἀγωνίαν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς.

¹ Πρὸβλ. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, β' ἔκδ., τόμ. Α', ἐν Παρισίοις, 1925, σελ. 18.

² Πρὸβλ. Paul Lemerle, *Bulletin archéologique* III, ἐν *Revue des études byzantines*, τόμ. 10 (1952/1953), σελ. 180-181.

³ Αὐτόθι, σελ. 182.

Ἵπάρχει τι τὸ νέον, τοῦτο δὲ τὸ νέον προσέφερεν ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Χριστοῦ. Τὸ θεῖον δρᾶμα παίζεται νῦν ἐπὶ τῆς γῆς, μεταξὺ ἡμῶν. Εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, καὶ ἔναντι ἔτι τῆς συγχρόνου τέχνης τῆς Δύσεως, δὲν δύναται ἀπολύτως, ἴσως δὲ καὶ κυρίως νὰ ὀρισθῇ ὡς ἀνατολική»¹. Κατὰ βάσιν αὕτη ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ Μεσογειακοῦ συγκρητισμοῦ, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλληνιστικὴ ἐμπειρία ἔπαιξε πρωτεύοντα ρόλον. Κατὰ τὸν André Grabar, « ἡ καλλιτεχνικὴ ἐμπειρία, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν Βυζαντινὴν, δὲν καταλέγεται εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν αἰσθητικῶν, τῶν ἀνηκουσῶν εἰς συγκεκριμένον τινὰ λαὸν ἢ τῶν συναπτομένων μετὰ συγκεκριμένου τινὸς ἐδάφους. Ἀποτελεῖ μᾶλλον φάσιν ἐν τῇ τεταραγμένη ἱστορίᾳ τῶν καλλιτεχνικῶν ἐμπειριῶν τῶν Μεσογειακῶν λαῶν. Ἡ φάσις αὕτη ὑπῆρξε στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς ὑπάρξεως τοῦ μεταξὺ τοῦ 330 καὶ τοῦ 1453 ἀκμάσαντος χριστιανικοῦ Κράτους, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπερίσχυεν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ τοῦ ὁποίου ἔδρα ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις». Δεχόμενοι δὲ τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην « ὡς φάσιν ἐν τῇ ἀνελίξει τῆς Μεσογειακῆς Τέχνης, ἰσχυρίζομεθα ἐν ταύτῃ ὅτι αὕτη κατὰ τὴν ἀφετηρίαν της παρέλαβε τὰ πλεῖστα τῶν στοιχείων, ἅτινα ἐξακτῆριζον τὸ προσηγηθὲν Μεσογειακὸν ἔργον... » Ἀναφερόμενος εἰδικώτερον εἰς τὴν Ζωγραφικὴν, ὁ Grabar λέγει ὅτι « οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἀνεζήτησαν τὰ πρότυπά των ἐν τῇ Γραφικῇ ἄλλων χωρῶν καὶ δὲν ἐφεύρον εἴδη ἔξωγραφισμένων πινάκων, τὰ ὁποῖα ἠγνῶσιν οἱ καλλιτέχναι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγουστου καὶ τοῦ Τραϊανοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι ἀκριβὲς οὐ μόνον περὶ τῶν πρώτων Βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ πάντων τῶν ζωγράφων τοῦ Βυζαντίου, μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Κράτους τῆς Ἀνατολῆς καὶ πέραν αὐτῆς »². Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι, κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, ἡ κλασσικὴ ἐπίδρασις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν χρόνων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας³.

Η'

Ἐκ τῆς ἀνασκοπῆσεως ταύτης καὶ τῶν ἀνωτέρω προσαχθέντων στοιχείων προκύπτουν γενικώτερά τινα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα καταχωρίζονται ἐνταῦθα ὡς ἀποκρίσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα: Orient oder Rom?, Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;

1. Οἱ μεγάλοι πολιτισμοὶ δὲν ἀναπτύσσονται ἐν κλειστῷ χώρῳ, ἀλλὰ δέχονται καὶ ἀσκοῦν ἐπιδράσεις. Ἐν αὐτῇ τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχει

¹ Paul Lemerle, *La psychologie de l'art byzantin*, σελ. 57.

² André Grabar, *La Peinture byzantine. Les grands siècles de la Peinture*, ἐν Γενεύῃ, 1953, σελ. 31-32.

³ Πρβλ. Paul Lemerle, *Bulletin archéologique III*, "Ἐνθ" ἀνωτ., σελ. 177.

τὸ κεφαλαιῶδες γνῶρισμα τῆς ἐπεκτάσεως εἰς τὸν ᾠδον καὶ εἰς τὸν χρόνον. Ἡ πλαστικὴ καὶ ἀφομοιωτικὴ ἱκανότης πολιτισμοῦ τινος εἶναι τοσοῦτον μεγαλύτερα καθόσον μεγαλύτερα εἶναι ἡ δύναμις αὐτοῦ νὰ ὑποτάσῃ τὰ δάνεια στοιχεῖα καὶ νὰ ἀποτυπώῃ εἰς αὐτὰ τὴν σφραγίδα τοῦ πνεύματός του.

2. Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος καὶ ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς προῆλθον ἐκ τῆς συναντήσεως διαφόρων πραγματικῶν καὶ ἱστορικῶν συντελεστῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἐδέχθησαν στοιχεῖα ἔξωθεν, στοιχεῖα Ἑλληνικά, Ρωμαϊκά καὶ ἀνατολικά. Πολλὰ τῶν ἀνατολικῶν ἢ Ἀσιατικῶν ἐπιδράσεων ἔρχονται διὰ μέσου τῆς Ρώμης καὶ τῶν Ἑλληνιστικῶν βασιλείων. Ὅμως ἐν τῷ συνόλῳ τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα « δὲν εἶναι τὰ οὐσιώδη καὶ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου »¹.

3. Ἡ ἀνάλυσις καὶ τρόπον τινὰ ἡ ἀνατομία τῶν συντελεστῶν τοῦ δημοσίου βίου ἀποδεικνύουν ὅτι Κράτος καὶ κοινωνία διέπονται ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ θεμελιωδῶν ἀρχῶν, παραδόσεων, πολιτικῶν διοικητικῶν θεσμῶν, κυβερνητικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεθόδων, κοινωνικῶν θεσμῶν, κανόνων Δικαίου — συντελεστῶν, οἵτινες ἔχουν τὴν προέλευσιν ἐκ τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ συγκρητισμοῦ. Ἡ Ρώμη προβάλλεται ὡς συντελεστής τοῦ δημοσίου βίου καὶ τῶν κανόνων τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως ὅμως διὰ τῆς Ρώμης διοχετεύονται εἰς τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Ἑλληνιστικὴ παράδοσις, καθόσον ἀπὸ τινος τοῦ χρόνου στιγμῆς ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ συγγέεται μετὰ τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τῆς Ρώμης.

4. Ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ Βυζαντίου διέπεται εἰδικώτερον ὑπὸ δύο πρωταρχικῶν συντελεστῶν: τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ συνύπαρξις καὶ ἡ ταυτόχρονος ἐνέργεια ἀμφοτέρων τούτων ἐδημιούργησε τὸν Βυζαντινὸν Ἀνθρωπισμόν, ὁ ὁποῖος ἀφωμοίωσε τὴν Ἑλληνικὴν σκέψιν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν παιδεῖαν καὶ διέπλασεν ἰδεῶδες βίου κατὰ Χριστόν. Πάντα τὰ ὀθνεῖα ἢ αὐτόνομα στοιχεῖα ὑπετάχθησαν εἰς τοὺς κανόνας τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ τούτου.

Ὡς ἐκ τῆς προελεύσεως, τῶν σταθερῶν ἰδεολογικῶν ροπῶν αὐτῶν, ὡς ἐκ τῶν τρόπων τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ ὡς ἐκ τῶν μεταφυσικῶν ἐνατενίσεων, ὁ Βυζαντινὸς δημόσιος βίος καὶ ὁ πολιτισμὸς — σαφῶς ἀντιτιθέμενοι πρὸς τοὺς Ἀσιατικοὺς πολιτισμοὺς καὶ πρὸς τὸν « Βαρβαρικὸν » κόσμον — ἀνήκουν εἰς τὴν μεγάλην ἐμπειρίαν καὶ παράδοσιν, τὴν ὁποίαν εἰσέγαγεν εἰς τὴν Ἀνθρωπότητα ἡ Ἑλληνορωμαϊκὴ ἐπικράτης ἐν τῷ Μεσογειακῷ χώρῳ. Κράτος κατ' ἐξοχὴν Μεσογειακόν, τὸ Βυζάντιον συνεχίζει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸν Μεσογειακὸν συγκρητισμόν. Ἐντεῦθεν ἔρχεται εἰς στενὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως καὶ μετὰ τῶν πολιτισμῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀναγεννήσεως. Ὅθεν ὀρθῶς ὁ Arnold Toynbee ἐν τῇ ταξινομήσει τῶν

¹ Norman Baynes, *Byzantine Studies and Other Essays*, σελ. 69.

πολιτισμῶν τοῦ ἀνθρώπου ἐθεώρησε τὸν χριστιανικὸν ὁρθόδοξον πολιτισμὸν καὶ τὸν μεσαιωνικὸν τῆς Δύσεως ὡς πολιτισμοὺς ἀδελφούς, ἀμοιρούς δὲ ὡς κατιόντας τοῦ Ἑλληνικοῦ¹. Ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον προβαίνει περαιτέρω : ἐπεξεργάζεται καὶ συνθέτει ἐκ προοιμίων θεμελιώδεις τινὰς μορφάς, τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ συναισθάνεσθαι, τρόπους ἐνατενίσεως τῆς ζωῆς, οἱ ὁποῖοι ἀπῆρτισαν τελικῶς τὴν Εὐρωπαϊκὴν πνευματικὴν κοινότητα. Διὰ ταῦτα πάντα, ἀντιστρέφοντες τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ W. Otto, λέγομεν : ἐν Βυζαντίῳ ἡ Εὐρώπη ἐνίκησε κατὰ τρόπον ἀποφασιστικὸν τὴν Ἀσίαν.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

¹ Arnold Toynbee, *A Study of History*, τόμ. Α', σελ. 63 κέ., 129 κέ.